RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN, NEW DELHI
(Kendriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati Series No. 36)

SIDDHĀNTALAKSANAM

OF

SRI GANGESOPĀDHYĀYA

with **DĪDHITI** of Śrī Raghunāthaśiromaṇi

AND

DĪDHITI - PRAKĀŚIKĀ of Śrī Gadādhara - Bhaṭṭācārya

KENDRIYA SANSKRIT VIDYAPEETHA
TIRUPATI
1985

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली

(केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठग्रन्थमाला-संख्या ३६)

श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचितं

सिद्धान्तलक्षणम्

श्रीरघुनाथशिरोमणि विरचितया **दीधित्या**

श्रीगदाधरभट्टाचार्यकृतया **दीधितिप्रकाशिकया** च अलंकृतम्

केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्

तिरुपतिः

१९८५

सिद्धान्तलक्षणम् - प्रस्तावना

अनुमितिहेतुभूतव्याप्तिज्ञानविषयीभूता व्याप्तिः केति प्रश्नमुपक्षिप्य अव्यभिचरितत्वं व्याप्तिरिति पक्षं केवलान्वयिन्यभावादिति दूषयित्वा तदुपरि सिंहव्याघ्राभ्यामुक्ते व्याप्तिलक्षणे अपि खण्डयित्वा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय समन्वयप्रकारं च निराकृत्य पूर्वपक्षप्रकरणे अनेकविधानि व्याप्तिलक्षणानि दूषितानि मणावितः प्राक् ।

इदानीं सिद्धान्तलक्षणाख्येऽस्मिन् ग्रन्थे सिद्धान्तभूतं व्याप्तिलक्षणमुच्यते मणिकारैः । तच्च "प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः" इति । इदमेकमेव वाक्यमवलम्ब्य बहुधा विवेचनं कृतं दीधितिकारैः । दीधितिव्याख्यानकारैः गदाधरभट्टाचार्यैश्च सपरिष्कारं बहु विवेचितम् । गदाधरीयस्य दक्षिणप्रान्ते भूयान् पठनपाठनप्रचारः । अयं ग्रन्थः बहोः कालात् पूर्वं पार्थक्येन काञ्च्यां प्रतिवादिभयङ्कर – अनन्ताचार्यस्वामिभिः स्वीयसुदर्शनमुद्रणालये सुष्ठु मुद्रापितः अतीतत्रिंशद्वर्षेभ्यो दुर्लभो जातः । तेन छात्राणां विदुषां च संजातं क्लेशं दृष्ट्वा अस्य पुनर्मुद्रणमुचितं मन्यमानेन मया राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य पुस्तकप्रकाशनसमितौ प्रस्तुतम् । अधिकारिणश्च कर्मैतदन्वमन्यन्तेति तेषां विषये अधमर्णाः स्मः । अस्य पुनर्मुद्रणमनुमतवद्भ्यः प्रथमप्रकाशकानां प्रतिवादिभयंकर – अनन्ताचार्यस्वामिनां सत्पुत्रेभ्यः गाधि – कृष्णमाचर्यस्वामिभ्यः सनमस्कारं कार्तज्ञ्यमावेदयामि । पुनर्मुद्रणं साधु कृतवद्भ्यः उदयप्रिण्टर्स् अधिकारिभ्यः श्रेय आशंसनपूर्वकं कार्तज्ञ्यं प्रकटयामि ।

तिरुपतिः

एन्. एस्. रामानुजताताचार्यः
केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्

श्रीरस्तु ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

शास्त्रमुक्तावली ।

तत्त्वचिन्तामणौ-

सिद्धान्तलक्षणम् ।

अत्रोच्यते;– प्रतियोग्यसमानाधिकरण यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः ॥

(*)

[दीधितिः ।]

प्रतियोग्यसमानाधिकरणेति ।

[गदाधरीयम् ।]

प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवतीति यथाश्रुतमूलात् यत्पदार्थे साध्ये प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नान्यत्वं प्रतीयते, ततश्च वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय दोषो दुर्वारः, सर्वेषामेव वह्न्यादीनां तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टतया तदन्यत्वासम्भवात् । यत्पदस्य यद्रूपावच्छिन्नपरतया

यद्रूपावच्छिन्नस्य प्रतियोगितावच्छेदका ये ये धर्माः प्रत्येकं तदवच्छिन्नान्यत्वमित्यर्थे, साध्यतावच्छेदकस्य तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नभेदकूटेन प्रत्येकं सामानाधिकरण्ये पर्यवसिते वह्न्यादिसाध्यकहेतौ वह्नित्वादिभिर्भिन्नवह्न्यादिव्यक्तयन्तर्भावेन महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नभेदैः प्रत्येकं सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽप्येकव्यक्तिसत्तादिसाध्यके सत्तात्वादौ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नभेदसामानाधिकरण्यासत्त्वादव्याप्तिः; यद्रूपावच्छिन्नं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषय इत्यर्थे उक्तदोषोद्धारेपि यद्रूपं प्रतियोगितावच्छेदकभिन्नं प्रतियोगितावच्छेदकाविषयकप्रतीतिविषयो वा इत्यत एव सामञ्जस्ये प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टे निवेशनमनुचितम् . एवं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छिन्नत्वविवक्षया यद्रूपावच्छिन्नं प्रतियोगित्वमुक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकानवच्छिन्नामित्यर्थे शुद्धवह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वे महानसीयत्वादिविशिष्टवह्नित्वाद्यनवच्छेद्यत्वं सुलभमेव; यद्रूपावच्छिन्नं प्रतियोगित्वं तादृशप्रतियोगिताभिन्नमित्युक्तौ समवायादिना घटादौ साध्ये संयोगादिना घटादिहेतावतिव्याप्तिः, संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायां हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताभेदसत्त्वात् । 'इदं वाच्यं ज्ञेयत्वा' दित्यादावव्याप्तिवारणाय हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयतया व्यभिचारिमात्र एव च सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताभेदसत्त्वेनाऽतिव्याप्तिस्स्यादिति प्रतियोगिताभेदमुपेक्ष्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभेदोपादानम् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं भेदानुयोगिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायां निवेश्याऽतिव्याप्तिवारणे केवलान्वयिसाध्यके तादृशप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्ध्या

[दी] प्रतियोग्यसमानाधिकरण-

ऽव्याप्तिरिति रीत्या विशिष्टाव्याप्तिपरिष्कारेपि गौरवमित्युपाध्यायोपदिष्ट नञ्व्यत्यासपक्षमवलम्ब्य व्याचष्टे–**प्रतियोग्यसमानाधिकरणे ति** ।

नच नञ्व्यत्यासेन साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकभेद निवेशेपि शुद्धवह्नित्वादौ महानसीयत्वादिविशिष्टवह्नित्वादिभेदस्याऽसत्त्वात्साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकाविषयकप्रतीतिविषयत्वमेव विवक्षणीयम्, तदपेक्षया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वे प्रतियोगितावच्छेदकानवच्छेद्यत्वनिवेशपक्षे न गौरवमिति वाच्यम्; प्रत्येकं घटादौ घटपटोभयत्वाद्यवच्छिन्नभेदवच्छुद्धवह्नित्वादौ महानसीयत्वाद्यन्तर्भावेन पर्याप्तविशिष्टवह्न्याद्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य सुघटत्वात् अवच्छेदकाविषयकप्रतीतिविषयत्वविवक्षणमन्तरेणैव प्रतीकाराद्वच्छेदकत्वस्य वह्नित्वमहानसीयत्वादिनिष्ठस्य सम्बन्धादिभेदेन भिन्नत्वेपि तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वाद्यनुगतरूपेण व्यासज्यवृत्तितायाश्चक्रवर्तिलक्षणे, वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वमुपपादितवतो दीधितिकारस्याऽनुमतत्वात्. सार्वभौमैस्तु विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकूटानतिरिक्तसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धस्य विशेषरूपेणाऽव्यासज्यवृत्तेरपि सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धत्वेनाऽनुगतेन व्यासज्यवृत्तित्वमिति कण्ठरवेणैवोक्तम्. एवं सति 'महानसीयवह्निभिन्नवाह्निमान् धूमा' दित्यादौ साध्यतावच्छेदकमहानसीयवह्निभिन्नत्ववह्नित्वाद्योः प्रत्येकं धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वेपि प्रकृतानुमितिविधेयतावच्छेदकता यादृशरूपावच्छिन्ने पर्याप्ता तादृशरूपावच्छिन्नानुयोगिताकतादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्यैव व्याप्तिघटकत्वोपगमेन नातिव्याप्तिः, उक्तस्थलीयानु-

[दी] यद्रूपविशिष्टसमानाधिकरणाभाव-

मितिविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकदर्शितधर्मद्वयनिष्ठद्वित्वाद्यवच्छिन्ने-हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिमति विरोधेन तदवच्छिन्नभेदासत्त्वात् । साध्यतावच्छेदकवृत्तिवह्नित्वत्वमहानसीयवह्निभिन्नत्ववह्नित्वोभयत्वाद्यनुपस्थितिकाले तदवच्छिन्नेऽनवच्छेदकत्वस्य दुर्ग्रहतयाऽनुमित्यनुत्पादो व्यापकताज्ञानकारणतावादिनामिष्ट एव । तेन तेन रूपेणाऽनवच्छेदकताग्रहात् तत्तद्रूपानवच्छिन्नविधेयतावच्छेदकताकानुमित्यनुपपत्तिश्च केवलान्वयिग्रन्थे ग्रन्थकृतैव वक्ष्यते । यत्त्वतत्त्वेन हेतोर्निवेशे हेतुव्यक्तिभेदेन व्याप्तिर्भिद्येत, सा च नानुमित्युपयोगिनी, पक्षीयधूमादिव्यक्तिव्यापकतायाः पूर्वं वह्न्यादावगृहीतत्वादिति **यद्रूपविशिष्टे** त्युक्तम्; तथाच धूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकधर्मेणैव विशिष्य निवेश्य तत्तद्रूपावच्छिन्नहेतुकानुमित्यौपयिकव्याप्तिर्निर्वाच्या, तथाच महानसादौ धूम-वह्न्यादिसहचारग्रहाद्ग्रहद्यादौ तद्धूमत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताया इव पक्षीयधूमादिसाधारणधूमत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताया अपि व्यापकताया ग्रहसम्भवात् तद्घटितव्याप्तेः पक्षधर्मे धूमे ग्रहादनुमितिनिर्वाह इति भावः ।

नच सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वपक्षे हेतुव्यक्तिभेदेन व्याप्तिभेद अवश्यक एवेत्यनुगतरूपेण हेतुनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम्; हेतुव्यक्तिभेदेन व्याप्तिभेदेऽप्यनुगतरूपेण हेतुनिवेशे धूमव्यापकवह्निप्रतियोगिकधूमनिष्ठसामानाधिकरण्यत्वादिना धूमादिनिष्ठसकलवह्निसामानाधिकरण्यव्यक्तीनामनुगमात् सामान्यप्रत्यासत्त्या पक्षीयहेतुनिष्ठव्याप्तेरपि प्रथमं ग्रहसम्भवेनानुमित्युपपत्तेः , तत्तव्द्यक्तित्वेन हेतुनिवेशेऽननुगमात् , सामान्यप्रत्यासत्त्यापि पक्षीयहेतुनिष्ठव्याप्तेर्व्याप्तित्वेन दुर्ग्रहतयाऽनुमित्यनुपपत्तेः । हेतुतावच्छेदकाश्रयाधिकरणत्वमुपेक्ष्य तद्विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वप्रवेशप्रयोजनमग्रे वक्ष्यते ।

[दी] प्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्मः तद्धर्मावच्छिन्नेन येन केनापि समं

प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमात्रेण साध्यतावच्छेदकनिवेशे वह्नित्वत्वादिना वह्नित्वादिकमनवगाहमानात् प्रतियोगितानवच्छेदककसमानाधिकरणवानित्यादिज्ञानाद्वह्निमानित्याद्यनुमितिस्स्यात् ; नचेष्टापत्तिसम्भवः; कदाचिद्वह्नित्वेन कदाचिद्द्रव्यत्वादिना वह्न्यनुमितिरिति नियमानुपपत्तेः । नचाऽनवच्छेदकत्वेन तत्तद्धर्मावगाहित्वमेव व्याप्तिग्रहस्याऽनुमितौ विधेयतावच्छेदकतया तत्तद्धर्मभाननियामकमिति वाच्यम् ; अनवच्छेदकत्वेन वह्नित्वादिभाने द्रव्यत्वादिभानस्यापि प्रायशस्सम्भवात् . एवं तत्तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाव्यभिचारितया हेतुज्ञानस्य, हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमात्रेण तत्तत्साध्यतावच्छेदकावगाहिव्याप्तिज्ञानांशे ऽविरोधितया विशिष्य साध्यतावच्छेदकानवगाहिव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्यभिचारस्य हेत्वाभासतानुपपत्तिश्चेति विशिष्य साध्यतावच्छेदकस्य व्याप्तिघटकतालाभाय 'प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नेने' त्यनुक्त्वा **प्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नेने**त्युक्तम् । यत्र वह्नित्वत्वादिविशेषणावच्छिन्नस्य साध्यतावच्छेदकता तत्र तेन तेन रूपेणैव तत्तद्धर्माणां व्याप्तिघटकता, यत्र स्वरूपत एव वह्नित्वाद्यखण्डधर्माणां साध्यतावच्छेदकत्वम्, तत्रापि विशेषणानवच्छिन्नतत्तद्धर्मघटिततत्तद्धर्मवदितरावृत्तित्वरूपवह्नित्वत्वादिना तन्निवेशो न तु स्वरूपत एव; अनवच्छेदकत्वरूपविशेषणपुरस्कारेण भाने निर्विशेषणकभानात्मकस्य स्वरूपतो भानस्याऽसम्भवात् वह्न्यादीतरावृत्तित्वस्य वह्न्यादिमात्रवृत्तिधर्मान्तरसाधारण्येपि तन्मात्रपुरस्कारेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्यापि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयकानुमितिहेतुत्वमपेयते, सकलवह्न्यादिवृत्तित्वविषयतानिवेशे गौरवात् ; सकलवह्न्यादि

[दी] सामानाधिकरण्यं तद्रूपविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नयावन्निरूपिता व्याप्ति रित्यर्थः ।

वृत्तित्वस्य वह्न्यादीतरवृत्तिसाधारणतया तन्मात्रपुरस्कारेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्य न हेतुतासम्भवः; तथा सति इन्धनादिहेतुनापि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नानुमितिप्रसङ्गात् , सकलवह्न्यादिवृत्तिद्रव्यत्वादाविन्धनादिव्यापकतावच्छेदकत्वसत्त्वात् । वह्नित्वादिनिष्ठतद्व्यक्तित्वधूमजनकतावच्छेदकजातित्वादेः वह्नित्वादिमात्रवृत्तित्वेपि तेन रूपेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहाद्वह्निमानित्याद्यनुमितिरनुभवविरुद्धा, येन रूपेणोपस्थिते वह्नित्वादौ वह्न्यादीतरसाधारण्यसंशयो न जायते तत्पुरस्कारेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहादेवोक्तानुमित्युत्पादानुभवात् ; अत एव ज्ञानत्वत्वानुभवत्वव्यापकगुणत्वव्याप्यजातित्वयोरविशेषेण ज्ञानत्वत्वरूपेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहात् ज्ञानवानयमित्यनुमितिर्न भवितुमर्हतीति दीधितिकारवक्ष्यमाणदूषणं प्रत्युक्तम् । अधिकमग्रे वक्ष्यामः ।

तत्तद्व्यक्तिसामानाधिकरण्यं न तत्तद्व्यक्तिगमकताप्रयोजकम् , पर्वतीयधूमे महानसीयवह्निसामानाधिकरण्याऽग्रहेपि ततः पर्वते लाघवज्ञानादिवशान्महानसीयवह्न्यनुमितेरिति दर्शयति – **येन केना** पीति **याव न्निरूपिते** त्याभ्याम् । **तद्रूपविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नयावन्निरूपिता व्याप्ति** रिति । तद्रूपावच्छिन्नस्य तद्धर्मावच्छिन्नयावद्व्यक्तिगमकताप्रयोजिका व्याप्तिरित्यर्थः । यथाश्रुते एकसाध्यव्यक्तिसामानाधिकरण्यस्याऽपरव्यक्तिप्रतियोगिकत्वासम्भवेनाऽसङ्गतेः, यत्र एकापि साध्यतावच्छेदकव्यक्तिर्न सकलहेतुमद्वृत्तितावच्छेदिका तत्रानुगतरूपावच्छिन्नेनापि तेन रूपेण न तादृशहेतुव्यापकतासम्भवः, सकलसाध्यतावच्छेदकव्यक्तीनामेव चालिनीन्यायेन हेतुसमानाधिकरणतत्तद्व्यक्त्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताव-

[दी] दण्ड्याद्यौ साध्ये परम्परासम्बद्धदण्डत्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकम्, अतो नाऽव्याप्तिः ।

च्छेदकत्वादित्याशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति—**दण्ड्याद्या** विति । **परम्परासम्बद्ध** मिति । स्वसमवायसंयोगादिसम्बन्धेन साध्यसम्बद्धमित्यर्थः । एतच्च साध्यावृत्तितया दण्डत्वादेर्न व्यापकतावच्छेदकत्वसम्भव इत्याशङ्कानिराकरणाय । **साध्यतावच्छेदकम्** — दण्डिसंयोगत्वादिरूपनानाधिकरणवृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नहेतुव्यापकतावच्छेदकमित्यर्थः; एवकारेण दण्डादिरूपसखण्डधर्मव्यवच्छेदः; तथाच तत्र प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य दुरुपपादत्वेपि न क्षतिः, दण्डत्वादिनैव प्रकारेण तद्धेतुकदण्ड्याद्यनुमितेरुपगन्तव्यत्वात्, दण्डादौ व्यापकतावच्छेदकत्वभ्रमादेव दण्डादिप्रकारकदण्ड्यनुमितेरुपगमात, स्वाश्रयघटितपरम्परासम्बन्धेन यत्र धर्मे व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्तद्विशिष्टधर्मिप्रकारेण सामानाधिकरण्यप्रतियोगितया साध्यावगाहिव्याप्तिग्रहस्यैव वा तद्धर्मविशिष्टदण्डादिरूपधर्मिणोऽनुमितिविधेयतावच्छेदकताप्रयोजकत्वोपगमेन दण्डिमानित्याद्याकारानुमितेः भ्रमशून्यतादशायां निर्वाह्यत्वादिति भावः ।

अथ महानसीयत्वादिसहितवह्नित्वादेर्धूमादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि शुद्धवह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकस्य तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्ववत्तत्तादिविशिष्टदण्डस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि दण्डत्वाद्यवच्छिन्नस्य तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य सुघटतया तस्य व्यापकत्वावच्छेदकत्वानुपगमो न सङ्गच्छते; नच तद्दण्डी नास्तीति बुद्धौ तत्त्वोपलक्षित एव दण्डे प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिर्भासते, न तु तत्तामन्तर्भाव्य, तत्त्वोपलक्षितव्यक्तेरेवाऽनतिप्रसक्ततया तत्तांशस्यावच्छेदकान्तर्भावे गौरवात्, अतो विशेष्यस्यावच्छेदकत्वपर्याप्त्याधिकरणतया

दण्डत्वविशिष्टस्यापि तस्यानवच्छेदकत्वं दुर्घटम् । महानसीयवह्न्याद्यभावप्रतियोगितायां वह्नित्वादेरतिप्रसक्ततया तन्मात्रेऽवच्छेदकतापर्याप्त्यसम्भवेन महानसीयत्वादेरवच्छेदकान्तर्भाव आवश्यक इति शुद्धवह्नित्वादेः तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं सुघटमिति वाच्यम्; स्वरूपतो भासमानस्यैव स्वरूपतोऽवच्छेदकतायाः सिद्धान्तसिद्धतया सखण्डपदार्थस्य दण्डादेः स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वासम्भवेन दण्डत्वादिविशिष्टस्यातिप्रसक्ततया तत्त्वादिरूपविशेषणमनन्तर्भाव्य तत्रावच्छेदकत्वपर्याप्तेरयोगात्; अभावप्रतियोगितावच्छेदकतया भासमाने उपलक्षणीभूतधर्मान्तरस्य भानोपगमे उपलक्षणतया दण्डत्वमात्रं तत्तद्दण्डावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया भासमानतद्दण्डांशे विषयीकृत्य दण्डिमति दण्डी नास्तीति प्रत्ययस्य दुर्वारत्वाच्च ।

अत्र केचित् — ; उक्तानुशयेनैव दण्ड्यादा वित्यादिपदोपादानम्; आदिपदाच्च पृथिवीत्वादिव्याप्यजातित्वादिनाऽनुगतीकृतघटत्वपटत्वमृत्तिकात्वपाषाणत्वादिना पृथिव्यादिहेतुकसाध्य परिग्रहः । समवायादिना हेतुभूतपृथिव्यादिमति तन्तुकपालादौ विशेषणानवच्छिन्नघटत्वपटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य सत्त्वात्, सर्वास्वेव साध्यतावच्छेदकतादृशजातिषु तथाविधाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तेस्तासां व्यापकतावच्छेदकत्वाऽसम्भवेन तदनुगमकोक्तधर्मस्यैव परम्परासम्बन्धेन तथात्वोपगमस्यावश्यकत्वादित्याहुः ।

अन्ये तु— तत्तद्दण्डवान्नास्तीत्यादौ प्रतियोगिविशेषणतया भासमानदण्डादिष्वेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिर्भासते, तद्विशेषणतत्त्वादौ तु तदवच्छेदकतावच्छेदकत्वमेव, प्रतियोगिताव्यधिकरणस्य तदवच्छेदकत्वासम्भवेन तदन्तर्भावेन तदवच्छेदकतापर्याप्त्यसम्भवात् । न चानवच्छिन्नमवच्छेदकत्वमेव निवेशनीयमिति वाच्यम्, सखण्डसाध्यतावच्छेदकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात्; अनवच्छिन्नावच्छेदकत्वमेव च स्वरूप

तोऽवच्छेदकत्वम् , तत्सखण्डे नास्त्येव , अतो दण्डादेरनवच्छेदकत्वं दुर्घटम् ; महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादौ च महानसीयत्वादेः प्रतियोगिन्येव विशेषणतया भानात्तदन्तर्भावेनैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिर्भासत इति विशेषः । अथ वह्नित्वाद्यंश एव सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशेषणतया महानसीयत्वादिकमवगाहमाना महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्ववान्नास्तीत्याद्याकारिका या प्रतीतिस्तस्या उक्तयुक्त्या वह्नित्वादावेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिविषयकतया वह्नित्वादेरप्यनवच्छेदकत्वं दुर्घटमेव स्यात् ; यदि च वह्नित्वादेस्समवायेन प्रतियोगितायां सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन च महानसीयत्वादेस्तदवच्छेदकतायामवच्छेदकत्वे गौरवान्महानसीयत्वादिसहितस्य वह्नित्वादेः प्रतियोगितायामेवावच्छेदकत्वम् , उक्तप्रतीतिस्तु कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतिवदवच्छेदकत्वांशे भ्रमरूपैवेत्युच्यते ? , तदा यत्र सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महानसीयत्वादिविशिष्टस्य वह्नित्वादेस्साध्यतावच्छेदकता तत्स्थलीयव्यभिचारिणि धूमादिहेतावतिव्याप्तिरिति स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठेत्यादिना निर्वाच्यं पारिभाषिकमेवावच्छेदकत्वं निवेशनीयम् ; तच्च तल्लक्षणे यादृशस्य स्वपदार्थस्य निवेशः तादृशत्वम् ; एवंच महानसीयत्वादिविशिष्टस्य वह्नित्वादेः तत्र स्वपदेनोपादानसम्भवात् विशिष्टवह्नित्वादिकमेव पारिभाषिकमवच्छेदकम् , तद्भेदश्च शुद्धवह्नित्वादावपि दुर्घटः ; तथाचावच्छेदकं यादृशं स्वं तादृशाविषयकप्रतीतिविषयत्वमेवानवच्छेदकत्वपदेन विवक्षणीयम् ; तथाच सति सखण्डस्य दण्डादेस्स्वरूपतोऽभानात्तत्तादिविशेषणविशिष्टस्यैवावच्छेदकलक्षणस्थस्वपदेनोपादेयतया तद्विशिष्टाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य दण्डत्वादिविशिष्टस्य सुघटत्वाद्व्यापकतावच्छेदकत्वमव्याहतमेवेति चेन्न, पारिभाषिकावच्छेदकत्वस्य स्वत्वघटितत्वेनाऽननुगतस्याभावकूटज्ञानासम्भवेन प्रतियोगितायास्स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्याऽगत्या गुरुधर्मसाधारण्यमङ्गीकृत्य व्याप्तिलक्षणे तदेव निवेशनीयम् ; एवंच सामा-

नाधिकरण्यसम्बन्धेन महानसीयत्वादिविशेषणावच्छिन्नस्य वह्नित्वादेः हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि महानसीयत्वादिविशिष्टनिरूपित समवायादेरेव प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धत्वं तत्रापेयम् , शुद्ध समवायादिना वह्नित्वादेरतिप्रसक्तत्वात् , शुद्धसमवायादेस्तत्रावच्छेदकतावच्छेदकत्वे महानसीयत्वादिसामानाधिकरण्योपलक्षितवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावात्तद्विशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य वैलक्षण्यानुपपत्तेश्च ; तथाच साध्यतावच्छेदकताघटकशुद्धसमवायादिनाऽखण्डवह्नित्वादेरनवच्छेदकत्वं न दुर्लभम् । नच महानसीयत्वादिसमानाधिकरण्यस्य यत्रोपलक्षणता तत्र तस्यावच्छेदककोटौ न प्रवेशः , यत्र विशेषणत्वं तत्र तत्प्रवेश इत्यत एव वैलक्षण्यमिति वाच्यम् ; उपलक्षणीभवत्तत्तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावबुद्धावपि त त्त द्रू प स्य प्रतियोगितावच्छेदकांशे प्रकारतया भानात्तत्रावच्छेदकतावच्छेदकत्व (भाने)स्याऽऽवश्यकतयाऽवच्छेदकशरीराप्रवेशरूपोपलक्षणताया उपलक्षणविधयाऽवच्छेदके तत्रासम्भवात् , यदुपलक्षितनिरूपितसमवायादेरवच्छेदकताघटकसम्बन्धत्वं तस्योपलक्षणतयाऽवच्छेदकत्वम् , यद्विशिष्टनिरूपितसमवायादेरवच्छेदकताघटकसम्बन्धत्वं तस्य विशेषणविधयाऽवच्छेदकत्वमित्यस्यैव विशेषत्वात् ; एवंचैकत्वप्रागभावविशिष्टघटादेस्संयोगादिसम्बन्धेनाभावस्य प्रतियोगितायाप्रसिद्धतया विशिष्टनिरूपितसंयोगादेरवच्छेदकत्वासम्भवेनाऽगत्या विशेषणविधया प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यान्यथैव वैलक्षण्यस्योपपादनीयतया शुद्धसमवायादेरेव विशिष्टसत्ताद्यभाव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धतया तादृशाभावस्य तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणतया दीधितिकृतां प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टासामानाधिकरण्यपर्यन्तानिवेशव्याप्तिसङ्गतिः. माभूद्वा विशिष्टनिरूपितसमवायत्वादिना प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धता, तथापि महानसीयत्वादिसामानाधिकरण्योपलक्षितवह्नित्वादेस्तद्विशिष्टवह्नित्वादेश्च प्रतियोगितावच्छे·

दकतयोर्भेदेन वैलक्षण्यम्; आद्या तद्धर्मावच्छिन्ना विशेष्यपर्याप्ता, अन्त्या च विशेष्यविशेषणभावापन्नयोः धर्मधर्मिणोर्द्वयोः पर्याप्तेत्येवंरीत्यैवोपपादनीयम्; तावतापि अखण्डस्य शुद्धवह्नित्वादेर्हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमुपपद्यते, धर्मान्तरोपलक्षितवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य धूमादिमत्यवृत्तेर्विशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाश्च विशेषणान्तर्भावेनैव पर्याप्तेः तत्त्वोपलक्षितदण्डावच्छिन्नप्रतियोगिताकहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकता च तत्त्वावच्छिन्ना शुद्धविशेष्य एव पर्याप्ता साध्यतावच्छेदकताघटकशुद्धसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाचेति तादृशसम्बन्धेन दण्डादेस्तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं दुरुपपादमिति सामञ्जस्यमिति वदन्ति ।

वस्तुतो गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे पारिभाषिकावच्छेदकत्वं निवेशनीयम्, तच्छरीरे यादृशं स्वं निविष्टं तादृशधर्मभेदनिवेशे वह्नित्वादौ विशिष्टवह्नित्वादिभेदासत्त्वेन तादृशधर्माविषयकप्रतीतिविषयत्वं निवेशनीयमिति गौरवम्. अतः प्रतियोगितावच्छेदकं यादृशयादृशरूपं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्कत्वरूपं तत्तदतिरिक्तवृत्तित्वमेवानवच्छेदकान्तेन विवक्षणीयम्, तथाच सर्वासामेव दण्डादिव्यक्तीनां हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया कस्याश्चिदपि दण्डादिव्यक्तेः न यावत्प्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तवृत्तित्वम्, स्वस्य स्वातिरिक्तवृत्तित्वविरहादित्यखण्डधर्मस्य व्यापकतावच्छेदकतयाऽनुसरणम् । एतच्च एकोक्त्यभिप्रायेण यथाश्रुतमूललक्षणमुपपादयितुं सार्वभौमप्रभृतिमतमनुसृत्य; एकोक्त्यनादरेत्वनुगतरूपेण नानाव्यक्तिविधेयतावच्छेदककानुमित्यौपयिकव्याप्तिर्यद्रूपावच्छिन्नमनवच्छेदकम्, यद्रूपं वाऽवच्छेदकतानवच्छेदकं तद्रूपविशिष्टावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तद्रूपविशिष्टावच्छिन्ननिरूपिता व्याप्तिरित्येवंरीत्या निर्वचनीया; तथा सति दण्डिसंयोगादिहेतुकापि दण्डिमानयमित्याकारकानुमितिविशेषदर्शिनामपि

[दी] इत्थंच इदं द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सत्ताधिकरणगुणादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वादेर्नाव्याप्तिः साधनस्य विशिष्टसत्त्वादेर्गुणाद्यवृत्तेः ।

निर्वहति । एवमेकोक्त्या प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटिताया ग्रन्थकृता स्वयमुपदर्शनीयाया व्याप्तेरपि दण्डत्वादिविशिष्टदण्डाद्यवच्छिन्ननिरूपितत्वानिर्वाहः, हेतुसमानाधिकरणविशेषाभावप्रतियोगितायां दण्डत्वपृथिवीत्वव्याप्यजातित्वादिविशिष्टावच्छेद्यत्वाभावस्याऽव्याहतत्वाद्द्रव्यादिसामान्याभावप्रतियोगितायामेव तद्धर्मविशिष्टनिरूपितविलक्षणावच्छेद्यत्वसत्त्वादिति ध्येयम् ।

इत्थंचेति । हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुसामानाधिकरण्यसाधारणरूपमुपेक्ष्य विशिष्टसामानाधिकरण्यत्वेन सामानाधिकरण्यनिवेशनेचेत्यर्थः । नाव्याप्तिरिति । न विशिष्टसत्तात्वरूपहेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजन्यानुमित्यौपयिकव्याप्त्यनिर्वाह इत्यर्थः । तेन विशिष्टसत्तात्वाद्युपलक्षितहेतुमत्ताज्ञानजन्यानुमित्यौपयिकव्याप्तौ उपलक्षितहेतुसामानाधिकरण्यमेव निविष्टमिति लभ्यते; अतो द्रव्यत्वाद्यभावे तादृशहेतुसामानाधिकरण्यसत्त्वात्तादृशहेतौ न द्रव्यत्वादेर्व्याप्तिरित्यभ्रान्तानां गुणादौ विशिष्टसत्तात्वाद्युपलक्षितहेतुमत्ताज्ञानसम्भवेऽपि न तत्र द्रव्यत्वाद्यनुमित्यापत्तिः; यत्र घटपटवृत्तिसंयोगत्वादिना हेतुता घटपटाद्यन्यतरत्वं साध्यं तत्रोभयवृत्तित्वविशिष्टाधिकरणाप्रसिद्ध्या हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुसामानाधिकरण्यगर्भव्याप्त्यन्तरमवश्यं स्वीकरणीयम्, अन्यथा तद्धेतुकतत्साध्यकानुमित्युच्छेदप्रसङ्गात्; ईदृशव्याप्त्यन्तरानभ्युपगमे सादृश्यहेतुकानुमितिरप्युच्छिद्येत, तद्भेदसामानाधिकरण्यसाहित्तद्वृत्तिधर्मत्वरूपसादृश्यत्वविशिष्टाधिकरणाप्रसिद्ध्या विशिष्टाधिकरणतागर्भव्याप्त्यसम्भवात्।

अथैवं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने विशिष्टनिरूपितसमवायस्य सम्बन्धतया तेन सम्बन्धेन व्याप्तिः हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमत्त्व स्वाऽंशे विवक्षणीयतयैव निर्वहतीति कथमत्र विशिष्टपदोपादानम् ?; नच विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशिष्टनिरूपितसमवायत्वादिना न विशेषण सम्बन्धता, अपि तु शुद्ध एव समवायादिर्विशेषणसम्बन्धः, स्वाविशिष्ट रूपितसमवायादिस्तु विशेषणतावच्छेदकसम्बन्ध इति मताभिप्रायेणेदम ; तथाचोक्तस्थलेपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः शुद्धसमवाय एवेति हेतुता वच्छेदकसम्बन्धमात्रविवक्षया न प्रतीकार इति वाच्यम् ; हेतुता वच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने हेतुतावच्छेदकस्य पक्षे परम्परा सम्बन्धेन भाननियमेन व्यापकताशरीरघटकाभावाधिकरणेपि तदीयतादृश सम्बन्धस्य निवेशितत्वात्तत एव हेतुतः पक्षे साध्यानुमितिनिर्वाहे विशिष्टसत्तात्वेन सत्तादेर्द्रव्यत्वादिव्याप्तिस्वीकारस्य निरर्थकतापातात् . नच दर्शितरीत्या विशिष्टव्यापकताग्रहस्य विशेषणव्यापकतावगाहित्वेपि विशिष्ट पक्षधर्मताग्रहस्य विशेषणे तदवगाहित्वेपि च विशिष्टहेतुकपरामर्शस्य विशेषणे साध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वाऽनियमान्न विशेषणहेतुकानुमिति सामग्र्या विशिष्टहेतुकानुमितिपूर्वमावश्यकतेति वाच्यम् ; साध्ये विशिष्ट हेतोर्व्यापकताग्रहेपि विशिष्टहेतौ साध्यविरोधग्रहसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पत्त्या विशिष्टहेतुकस्थले विशिष्टाधिकरणत्वघटितहेतुसाध्यसामानाधिकरण्यविषयकस्यैव परामर्शस्याऽनुमितिहेतुता वाच्या, अन्यथा विरोधस्य जनक ज्ञानाविरोधितया हेत्वाभासत्वस्य दुर्घटताप्रसङ्गादिति तथाच साध्य वति विशिष्टहेत्वधिकरणत्वभाने च विशेषणस्य परम्परासम्बन्धस्यापि तत्र भाननियमेन विशिष्टहेतुकपरामर्शस्य नियमतो विशेषणेपि साध्य सामानाधिकरण्यावगाहित्वात् ; — मैवम् ; विशिष्टनिरूपितव्यापकता शरीरे विशेषणस्य धर्मिपारतन्त्र्येणैव विशिष्टाधिकरणविशेषणतया

प्रवेशः, न तु स्वातन्त्र्येण; तथाच तद्ग्रहे न विशेषणव्यापकतावगाहित्वनियमो निर्वहति, विशेषणनिरूपितव्यापकतायाः तद्वन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावघटितत्वात् . विशिष्टवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपप्रतियोग्युपरागेणाऽभावभाने च विशिष्टवत्त्वान्तर्गतविशेष्यवत्त्वपरित्यागेन विशेषणवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वे प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिभानासम्भवात्, अभावप्रतियोगिप्रकारघटकस्य उपलक्षणतया भानानुपगमात् । नच परम्परासम्बन्धेन विशेषणनिष्ठव्याप्तत्वावगाहिपरामर्शनिष्ठकारणताया उभयवादिसिद्धत्वात् विशिष्टहेतुकपरामर्शान्तरकारणत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवानुरोधेन वैशिष्ट्यस्य व्याप्तिग्रहस्थलेऽधिकरणे स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वभानमुपगम्य विशेषणेपि व्याप्तिभानं कल्पनीयमिति वाच्यम्; शब्दाधीनवैशिष्टवत्त्वगर्भव्याप्तिग्रहे स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वगर्भव्याप्तिभानाऽनियमात्, तादृशव्याप्तिबोधकशब्दस्य स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वाऽभासकत्वात्।

अथ तत्र तदुत्तरं विशेषणे मानसव्याप्तिग्रह एवानुमित्यर्थं कल्प्यते, तत्कारणतायाः क्लृप्तत्वादिति चेन्न; एवं सति दण्डाद्युपलक्षितधर्मिहेतुकानुमितेर्विलयप्रसङ्गात्, तद्धेतुकव्याप्तिग्रहस्थले परम्परासम्बन्धेनोपस्थितदण्डादौ व्याप्तिग्रहस्य कल्पनसम्भवात्, स्वातन्त्र्येण सकलपरम्परासम्बन्धघटितसकलविशेषणवत्त्वग्रहस्याऽप्रामाणिकतया विशेषणहेतुकपरामर्शस्य कारणतायाः क्लृप्तत्वानियमाच्च । ननु वह्निसंयोगिसंयोगाद्यात्मकसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे एकैव हि सा व्याप्तिरिति मूलग्रन्थविरोधः, महानसपर्वतादिनिष्ठधूमादिगतवह्निसंयोगिसंयो-

[दी] सामानाधिकरण्यव्यक्तीनां भेदेपि निरूपकतावच्छेदकस्या ऽधिकरणतावच्छेदकस्य चैक्याद्व्याप्त्यैक्यम् । वस्तुतस्तु – धूमत्व विशिष्टव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यस्य रासभादिसाधारण्यात्

गादेरैक्यासम्भवादित्यत आह— **सामानाधिकरण्यव्यक्तीना** मिति । **भेदेपी** ति । अधिकरणभेदेन धूमादिभेदेनचेत्यादिः । **निरूपकतावच्छेदकम्**—वह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकम् । **अधिकरणतावच्छेदकम्**-धूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकम् । **तदैक्यात्**— साध्यहेतुभेदेप्यभेदात् तदभेदतात्पर्येणैक्यम् , भाक्त एकत्वव्यवहारः । ननु लक्षणया व्यवहारसमर्थनमसङ्गतम् , सामान्यप्रत्यासत्त्यभावपक्षे विशिष्टपरामर्शनिर्वाहार्थं व्याप्त्यैक्यकथनात् , तन्निर्वाहस्य च सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे धूमत्वादेरैक्येपि पक्षीयधूमादिनिष्ठसामानाधिकरण्यस्य सामान्यप्रत्यासत्तिं विना पूर्वं ग्रहासम्भवेन तत्स्मरणासम्भवात् , पक्षीयधूमे तदुपनयाऽसम्भवेनाऽयोगात् ; अतोऽतिप्रसङ्गेन च धूमादिव्यापकवह्न्यादिसामानाधिकरण्यमात्रस्य व्याप्तित्वासम्भवात् धूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकस्य द्विधा व्याप्तिशरीरप्रवेशस्यावश्यकत्वं दर्शयन् व्याप्तेर्भेदमभेदं च दर्शयति— **वस्तुतस्त्वित्यादिना** । प्रथमपक्षप्रदर्शनं तत्पक्षे धूमत्वत्वाद्यप्रवेशाल्लाघवेन सामान्यप्रत्यासत्तिपक्षे तज्ज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमिति सूचनाय । **रासभादिसाधारण्या** दिति । तत्साधारण्ये च भ्रमं विनापि रासभादिलिङ्गकवह्न्याद्यनुमानापत्तिरिति भावः ।

अथ व्यापकताप्रविष्टहेतुतावच्छेदकधर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानस्यैवाऽनुमितिहेतुत्वोपगमान्नायमतिप्रसङ्गः , धूमत्वादिप्रकारेण भासमाने रासभादौ साध्यसामानाधिकरण्यग्रहस्य धूमत्वाद्यंशे भ्रम-

त्वानियमात् ; वक्ष्यमाणधूमत्वादिगनिष्ठवह्न्यादिसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वेपि तद्धर्मितावच्छेदकतापन्नहेतुतावच्छेदकाविशिष्टवत्ताज्ञानस्य हेतुताया अवश्योपेयत्वात् ; अन्यथा विशिष्टसत्तादिव्यापकद्रव्यत्वादिनिरूपितविशिष्टसत्तादिनिष्ठसामानाधिकरण्योपलक्षितवत्ताज्ञानाद्गुणरूपपक्षे ऽभ्रान्तस्य द्रव्यत्वाद्यनुमानापत्तेः, साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टवत्त्वस्य पक्षे साध्यनिश्चयं विना दुर्निश्चेयतया तदुपलक्षितवत्तानिश्चयस्याप्यनुमितिहेतुताया उपगन्तव्यत्वात् , केवलसामानाधिकरण्यप्रकारेण पक्षधर्मताज्ञानस्याऽनुमितिहेतुत्वे धूमाभाववान् पक्ष इत्यासिद्धिग्रहदशायामपि साध्ये धूमादिव्यापकताज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेश्च, असमानप्रकारतया धूमाभाववान् पक्ष इत्यादिबुद्धेः धूमादिवृत्तिसामानाधिकरण्यवद्वान् पक्ष इत्यादिज्ञानाऽविरोधित्वादिति चेत् ? सत्यम् ; धूमत्वादिमाति सामानाधिकरण्यमित्यस्य धूमत्वादिविशिष्टविशेषणतापन्नं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः, न तु धूमादिवृत्तित्वविशेषितं सामानाधिकरण्यमिति; तथाच एकधर्मिविशेषणतापन्नधूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकसामानाधिकरण्योभयं व्याप्तिरिति पर्यवसितम् । कारणं च धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्यादिरेव परामर्शः; तावतैवोक्तोभयस्य हेतुविशेषणतयाऽनुमितिजनकज्ञानविषयत्वरूपव्याप्तित्वनिर्वाहः । द्वितीयपक्षे च धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्ववद्धूमवान् पर्वत इति ज्ञानं हेतुः, न तु स्वरूपतो धूमत्वाप्रकारकं तादृशधूमत्ववद्वान् पक्ष इत्याकारकम् ; तादृशज्ञानस्य धूमाभाववान् पक्ष इत्याकारकधूमत्वत्वाद्यप्रकारकासिद्धिज्ञानाऽप्रतिबध्यत्वात्

एतन्मते च हेतुतावच्छेदकवृत्त्यसाधारणधर्मावच्छिन्ने साध्यसमानाधिकरणावृत्तित्वमेव विरोधः, न तु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यासामानाधिकरण्यम् ; उपदर्शितज्ञानस्य हेतुतावच्छेदकं धर्मितावच्छेदकीकृत्य साध्यसामानाधिकरण्यानवगाहितया तथाविधविरोधज्ञानाप्रतिबध्यत्वात् ।

[द] धूमत्वादिमति तादृशसामानाधिकरण्यं तद्वति धूमत्वादिकं वा व्याप्तिः । आद्या भिन्ना, द्वितीयात्वभिन्नेति ध्येयम् ।

यदि विरोधस्यानुमितिं प्रति साक्षाद्विरोधितया हेत्वाभासत्वमुपपादयितुं शक्यते? तदा समानाधिकरणवृत्तित्वांशे निर्धर्मितावच्छेदकं समानाधिकरणवृत्तिमद्धूमवान् पर्वत इत्येतादृशमपि ज्ञानं हेतुरुपेयते, अन्यथा धूमत्वत्वादिविषयतायाः कारणतावच्छेदककुक्षौ प्रवेशे गौरवात्, सामानाधिकरण्यप्रकारकत्वापेक्षया समानाधिकरणवृत्तिप्रकारकत्वस्य गुरुत्वेपि सामान्यप्रत्यासत्त्यसत्त्वे विशिष्टपरामर्शनिर्वाहानुरोधेन तेन रूपेण हेतुताया अवश्योपगमात् ।

(केचित्तु— धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमीयवद्धूमवान् पर्वत इत्याकारकज्ञानमेवाऽनुमितिहेतुः, यथाश्रुतस्य हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यसामानाधिकरण्याभावरूपस्य विरोधस्य हेत्वाभासत्वेन धूमीयत्वेनैव धूमत्वप्रवेशेन च लाघवसत्त्वात्; तथाच विशिष्याधेयतासम्बन्धेन धूमप्रकारतनिरूपितधूमत्वप्रकारतानिरूपितधूमप्रकारतानिरूपकनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वम् तेन द्रव्यत्वादिव्युदास इत्याहुः ।)

आद्या — हेतुतावच्छेदकधर्मसहितसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा **भिन्ने** ति । प्रतिधूमादिकमित्यादिः । **द्वितीया** – साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकरूपा । **अभिन्ना**— सर्वधूमादिसाधारणी अनुगतरूपवच्छिन्ननानाव्यक्तिदण्डादिविशिष्टहेतुकस्थलेपि परम्परासम्बद्धदण्डत्वाद्यखण्डधर्म एव हेतुतावच्छेदकतयोपगन्तव्य इति भावः । यद्यपि साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवक्ष्यमाणव्याप्त्यभिप्रायेणापि **एकैवइ** त्यादिग्रन्थः सङ्गच्छते, तथापि स्वयं तत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद

[दी] अयं 'कपिसंयोग्यतद्वृक्षत्वा' दित्यादिसङ्ग्रहायाऽसमानाधिकरणान्तम् ।

कत्वप्रवेशनस्य खण्डनीयतया स्वविशिष्टाधिकरणावृत्तियावत्साध्यासमानाधिकरणकत्वरूपपारिभाषिकावच्छेदकत्वस्यैव विवक्षणीयतया एतदपेक्षया तादृशी व्याप्तिर्गुरुशरीरेति कथंचिदीदृशव्याप्तेरैक्योपपत्तिसम्भवेन तज्ज्ञानमनुमितिहेतुरित्येतादृशव्याप्तेरैक्यमुपपादितम् ।

मिश्रादिमतमवलम्ब्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदप्रयोजनमाह — **अयं कपिसंयोगीति** ।

अथैतद्वृक्षत्वादेरव्याप्यवृत्तिकपिसंयोगादिव्याप्यत्वोपगमेपि संयोगाद्यनवच्छेदकमूलादेः पक्षतावच्छेदकत्वे तदवच्छेदेनापि एतद्वृक्षादौ कपिसंयोगादेः सिद्धिप्रसङ्गः; नचेष्टापत्तिः; सलिंगपरामर्शस्य भ्रमानुमित्यजनकत्वनियमात्. नच तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य तदवच्छेदेन साध्यानुमितिहेतुत्वादेतद्वृक्षत्वादिरूपव्याप्यवृत्तिहेतोश्च किञ्चिदवच्छेदेनावृत्तेर्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्; यदि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमितावपि तादृशहेतुमत्ताज्ञानत्वेन हेतुत्वमुपेयते ? तदापि तुल्ययुक्त्या एतद्वृक्षत्वादेरिव मूलाद्यवच्छिन्नसंयोगादिविशेषस्यापि कपिसंयोगादिव्याप्यतया तेन हेतुना मूलाद्यवच्छेदेन कपिसंयोगाद्यनुमितेर्निष्प्रत्यूहत्वादिति चेत्;

अत्रोपाध्यायाः;– साध्यस्य पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यं विना व्याप्यस्य पक्षधर्मत्वमनुपपन्नमिति पक्षधर्मताबलात्पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमेव साध्ये सिद्ध्यति, न तु तदवच्छेद्यत्वमपि, प्रमाणाभावादिति तादृशानुमितेरप्रामाणिकतया तत्र परामर्शहेतुताकल्पनमेव नास्तीति न तदापत्तिरिति समादधिरे ।

[दी] यत्तु– 'इदं संयोगि द्रव्यत्वा' दित्यादावव्याप्तिवारणाय तत्, संयोगस्य शाखाद्यवच्छेदेन वृत्तेः, वृक्षत्वावच्छेदेन सामान्याभाववृत्तौ बाधकाभावात् तत्र च अतीन्द्रियस्यापि संयोगस्य सत्त्वात्परित:

मिश्रादयस्तु – बाधानवतारे मूलाद्यवच्छेदेन कपिसंयोगादिसिद्धिरिष्टैवेति वदन्ति। एतत्तत्त्वं ग्रन्थकृता हेत्वाभासे वक्ष्यते ।

प्राचीनसिद्धव्याप्तिस्थलं दूषयितुमुपन्यस्यति – **यत्त्वि** ति । **तत्** – असमानाधिकरणान्तम् । ननु द्रव्ये संयोगत्वावच्छिन्नाभावसत्त्व एव अवच्छेदकगर्भोक्तलक्षणाव्याप्तिः प्रसज्यते, तदेव न; वृक्षादौ संयोगानवच्छेदकभागाप्रसिद्ध्या तत्सामान्याभावावच्छेदकस्य दुर्लभत्वादित्यत आह—**संयोगस्ये** ति । **वृक्षत्वावच्छेदेने** ति । वृक्षत्वादेः प्रत्येकं सकलसंयोगातिप्रसक्तत्वात्, तस्य संयोगावच्छेदकत्वासम्भवात् आकाशादिसंयोगस्यापि यावद्वृक्षवृत्तेरेकस्याभावाद्वृक्षत्वे तत्संयोगानतिप्रसक्तत्वासम्भवादिति भावः ।

ननु वृक्षत्वावच्छेदेन वृक्षादौ संयोगसामान्याभावसत्त्वे वृक्षे संयोगो नास्तीत्यादिप्रत्यक्षापत्तिरित्यत आह—**तत्रचे** ति । **अतीन्द्रियस्ये** ति । अतीन्द्रियप्रतियोगितया संयोगसामान्याभावस्याऽतीन्द्रियत्वमिति भावः ।

ननु संयोगसामान्याभावस्य वृक्षे सत्त्वे महत्त्वोद्भूतरूपवन्मात्रसमवेतसंयोगसामान्याभावोप्यावश्यकः, तद्व्याप्यधर्मावच्छिन्नाभावस्य तद्धर्मावच्छिन्नाभावनियतत्वादिति योग्यमात्रप्रतियोगिकोयमभावः कथं न वृक्षे साक्षात्क्रियत इत्यत आह—**परित** इति । यद्वा प्रतियोगितावच्छेदकयोग्यत्वस्य तन्त्रत्वेवत्वाह—**परित** इति । प्रतियोग्युपलब्धेर्विभिन्नावच्छेदे

[दी] प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषाद्वा वृक्षे न संयोग इत्यादि नाध्यक्षमिति; तन्न; द्रव्ये संयोगसामान्याभावे मानाभावात् ।

अभावग्रहं प्रति विरोधिज्ञानमुद्रया प्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीति तस्य दोषत्वकथनं दोषविधया प्रतिबन्धकत्वलाभाय ।

अथ यत्र संयोगाविषयकमेव उपनीतभानात्मकं वृक्षादि रूपाधिकरणज्ञानं तदग्रिमक्षणे वृक्षादौ तादृशसंयोगसामान्याभावग्रह प्रसङ्गः, तादृशदोषस्य प्रागसत्त्वात्. एवं वृक्षे न संयोग इत्यादि लौकिकप्रत्यक्षस्याऽळीकतया तत्र तादृशप्रतिबन्धकत्वकल्पनमेवाऽशक्य मिति चेन्न; वृक्षादौ संयोगसामान्याभावलौकिकप्रत्यक्षस्याऽप्रसिद्धत्वेपि गुणादौ तत्प्रसिद्ध्याऽधिकरणीयविषयतासम्बन्धेनाऽभावलौकिकत्वावच्छिन्नं प्रति स्वविषयसंयोगवत्त्वसम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्, सर्वत्र द्रव्येऽन्तत ईश्वरीयप्रत्यक्षस्यैव सर्वदा तादृशसम्बन्धेन सत्त्वेना ऽतिप्रसङ्गविरहात् ।

इदमापाततः ;— द्रव्यरूपाधिकरणविषयकसंयोगाभावविषयकप्रत्य क्षस्य कदाचिदप्यनुदयेन तादृशप्रत्यक्षसामग्र्या एवाऽकल्पनेन आपा दकाभावादेवाऽतिप्रसङ्गवारणसम्भवेन तादृशप्रतिबन्धकताकल्पनस्यायुक्त त्वात्; कथंचिदापत्तिसम्भवेपि तादात्म्यसम्बन्धेन द्रव्यत्वेनैव तादृश सम्बन्धेन संयोगाभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकत्वौचित्यात् ।

मानाभावा दिति । लौकिकप्रत्यक्षस्य योग्यानुपलब्धिविरहेणाऽसम्भवा दुपनीतभानस्य संयोगाभावो वृक्षावृत्तिरित्याकारकविपरीतविषयकस्याप्युपनय वशेनकल्पनसम्भवात् विनिगमनाविरहेणैकतरस्य प्रामाण्यासिद्धेः, शब्दस्या ऽऽप्तोक्तत्वासिद्ध्या तदव्यवस्थापकत्वात्, अनुमानस्य च लिङ्गाभावेनाऽसम्भवा दितिभावः । ननु वृक्षादौ यावत्संयोगविशेषाभावानामुभयसिद्धतया तत

[दी] नच यो यदीययावद्विशेषाभाववान् स तत्सामान्याभाववानिति व्याप्तेः

एव हेतोस्तत्राप्रत्यक्षस्यापि तत्सामान्याभावस्य सिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति शङ्कां निरस्यति – **नचे** त्यादिना । यः संयोगीययावद्विशेषाभाववान् स संयोगसामान्याभाववानिति व्याप्तेरेवाऽग्रे व्यर्थविशेषणत्वाप्रयोजकत्वादि दोषेण निराकरणीयतया प्रथमतस्सामान्यमुखीं व्याप्तिं अनुमानोपष्टम्भकतया दर्शयति—**यो यदीये** ति । यद्धर्माश्रयस्य यावद्विशेषा भाववान् य स्स तद्धर्मावच्छिन्नाभाववानित्यर्थः । संयोगत्वाश्रयस्य विशेषधर्मावच्छिन्नाभावकूटं वृक्षादौ वर्तत इति तत्रोक्तव्याप्तेस्संयोगत्वावच्छिन्नाभावसिद्धिः । प्रतियोगिनोर्यत्त्वतत्त्वेन निवेशे संयोगवृत्ति कपिसंयोगत्वादिरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावमादाय सिद्धसाधनं स्यादिति धर्मस्य यत्त्वतत्त्वेनोपादानम् । संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगत्वावच्छिन्नाभावमादाय सिद्धसाधनवारणाय समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव साधनीयः; अन्यसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावकूटस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्न सामान्याभावव्यभिचारित्वे समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावकूटस्यापि तत्सम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावव्यभिचारित्वं तुल्यन्यायेन सम्भाव्येतेति प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानामपि यत्त्वतत्त्वेन व्याप्तावन्तर्भावः; अत एव समवायसम्बन्धावच्छिन्नयावद्विशेषाभावहेतुना तत्सम्बन्धावच्छिन्न संयोगसामान्याभावसिद्धिः । यद्धर्माश्रयविशेषाभावश्च उभयावृत्तियद्धर्म समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः; × अतस्संयोगत्वाद्यपेक्षया वृक्षवृत्तिसंयोगत्वादेर्विशेषधर्मत्वेपि संयोगसामान्याभावं वृक्षादावनभ्युपगच्छतामवयव विशेषरूपावच्छेदकदुर्भिक्षेण वृक्षवृत्तिसंयोगत्वावच्छिन्नाभावस्य वृक्षादावनभ्युपगमेपि च न सान्दिग्धासिद्धिः, वृक्षवृत्तिसंयोगत्वादीनामुभयवृत्तित्वेन तदवच्छिन्नाभावव्यावृत्तेः । नच हेतावुभयावृत्तित्वविशेषणस्याऽसिद्धि-

वारकत्वेपि व्यभिचाराऽवारकतया वैयर्थ्यम्. यावत्त्वस्य धीविशेषविष यत्वरूपस्य परिचायकमेव तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् , न तु हेतुप्रविष्टमिति तु न सत् , तथा सति यत्तत्पदार्थस्य हेतुसाध्यशरीरा प्रवेशेन सामान्यव्याप्तित्वानुपपत्तेरिति वाच्यम् , यावत्पदस्य व्यापक त्वार्थकतया तद्धर्मसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावत्वनिरूपिता आधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकताया एव हेतुतया विशेषधर्मव्यापकत्वा घटकाभावान्तरस्यैव च सामान्यधर्मव्यापकताघटकतया वैयर्थ्यानवकाशात् । नच तादृशाभावत्वव्यापकत्वं तादृशाभावत्ववन्निष्ठभेदप्रतियोगितायामाधेयता सम्बन्धेनानवच्छेदकत्वम् , एवंच संयोगविशेषाभावानां सर्वेषामेव सर्वा धिकरणवृत्तितया तन्निष्ठभेदप्रतियोगितायां आधेयतासम्बन्धेनावच्छेदक मधिकरणमप्रसिद्धमिति तदनवच्छेदकत्वरूपहेत्वप्रसिद्धिरिति वाच्यम् , आधेयतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतासम्बन्धेन प्रतियोगिताया अभावस्यैव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्थाने निवेशनीयत्वात् , उक्तस्थले व्यधिकर णतादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रसिद्धिसौलभ्यात् । यद्धर्मसमानाधिकरणेत्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन धर्मो विशेषणीयः; तेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वादि व्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभाववतः तद्धर्मावच्छिन्नाभावाप्रसि- द्ध्या तादृशाभाववत्त्वासम्भवेपि न क्षतिः । नच भेदप्रतियोगिताव च्छेदकवाच्यत्वघटाद्यन्यतरत्वादिव्याप्यधर्मावच्छिन्नसंयोगादिसम्बन्धावच्छि न्नप्रतियोगिताकयावदभाववतः तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वासम्भ वात् व्यभिचारः, वाच्यत्वादेः संयोगादिनाऽवृत्तित्वात्तेन सम्बन्धेन घटादेरेव तादृशाभावविरोधितया घटत्वादेरेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्व सम्भवेन गुरोरन्यतरत्वस्य तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् ; वाच्यत्वादिसाधारणस्याऽन्यतरनिष्ठप्रतियोगित्वस्य न्यूनवृत्तिघटत्वादिना ऽनवच्छेदात् , अगत्या गुरुणाऽन्यतरत्वादिनैव तदवच्छेदात । वस्तुतो

यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य साध्यहेतुघटकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैव सामान्यधर्मस्य विशेषणीयतया उक्तसामान्यधर्मस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावाऽप्रसिद्धावपि न व्यभिचारः; अत एव भेदप्रतियोगितावच्छेदकजातित्वादिघटकनित्यत्वादेस्समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकगर्भे निवेशस्य गौरवेणाऽसम्भवेपि न जातित्वादिसामान्यधर्मघटितहेतोर्व्यभिचारितया सामान्यव्याप्तिभङ्गः ।

वस्तुतस्तु ; – यद्धर्मे प्रतियोगितावच्छेदकत्वविशेषणमनुपादेयमेव, कम्बुग्रीवादिमत्त्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावनिष्ठभेदप्रतियोगितात्वस्य घटत्वादिघटिततादृशधर्मापेक्षया गुरुतया तदवच्छिन्नाभावरूपव्यापकत्वाप्रसिद्धेः यद्धर्म इत्यनेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वरूपगुरुधर्मोपादानस्य गुरुधर्मस्याऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपक्षेऽसम्भवेन व्यभिचारानवकाशात् । अभावे यावत्त्वादिविशेषणप्रवेशाद्यत्किंचिज्जात्यादिव्यक्त्यभाववति जात्यादिसामान्याभावासत्त्वेपि न सामान्यव्याप्तिभङ्गः । यद्यपि यत्तदर्थघटितसाध्यहेतूनामननुगमेन नैका व्याप्तिरिति संयोगसामान्याभावतदीयविशेषाभावकूटयोर्व्याप्तौ यावत्त्वादिविशेषणवैयर्थ्यमेव, तथापि तद्दोषस्य वयमग्रे वाच्यतया यथाकथंचिच्छङ्कासङ्गतिः ।

अथ वृक्षादौ यावत्संयोगाभाववत्त्वमुभयवाद्यसिद्धम् , तत्र विभुसंयोगाभावावच्छेदकस्य अवयवविशेषस्य दिग्विशेषस्य वा दुर्वचत्वात् , ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे कालविशेषावच्छेदेनापि तत्र तदभावासम्भवात् ; तयोस्तदविरोधितामते द्रव्ये संयोगसामान्याभावस्याद्युत्पत्तिकालावच्छेदेन वृत्तावविरोधात् । नच मूलाग्राद्यवच्छिन्नविभुसंयोगव्यक्तीनां भेदादग्रमूलाद्यवच्छेदेनाऽभावस्सुलभ इति वाच्यम् ;

तासां भेदस्याऽप्रामाणिकत्वात् । नच नानावयवावच्छिन्नसंयोगव्यक्ती नामभेदे तत्तत्संयोगव्यक्तौ तत्तदवच्छेदकव्यक्तीनां तादात्म्यसम्बन्धेन कारणतायां व्यभिचार इत्यवच्छेदकभेदेन संयोगभेद अवश्यकः, आवश्यकश्चाऽवच्छेदकव्यक्तीनां विशिष्य स्वावच्छिन्नसंयोगव्यक्तिषु हेतुताभ्युपगमः ; अन्यथा मूलादिमात्रावच्छिन्नमूर्तान्तरसंयोगानामग्राद्यवच्छेदेनैतद्वृक्षादिवृत्तिविभुसंयोगानां च वृक्षान्तरावयवावच्छेदेनाऽनुत्पत्तिप्रयोजकस्य दुर्लभत्वापातादिति वाच्यम् ; व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमेन वृक्षादौ विभुसंयोगस्य व्याप्यवृत्तितया मूलाद्यवच्छिन्नत्वविरहेण तत्र मूलादीनां हेतुताविरहात् . व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकोपगमे तत्तदवच्छेदकस्वरूपतत्तन्निष्ठावच्छेदकताव्यक्तीनामेव तत्तदवच्छेदकस्य जन्यतावच्छेदकसम्बन्धतया मूलाग्राद्यवच्छिन्न विभुसंयोगव्यक्तीनामभेदेपि व्यभिचारानवकाशात् ; अन्यथा मूलाद्यवच्छिन्नसंयोगस्य दिग्विशेषैरप्यवच्छिन्नतया तत्राऽवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तत्संयोगव्यक्तीनामुत्पत्त्या मूलादेस्तत्र व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । नच मूलावच्छिन्नसंयोगानामग्रावच्छिन्नसंयोगादेरिव प्राच्याद्यवच्छिन्नसंयोगादेरपि भेदः स्वीकर्तुं शक्यते, मूले प्राच्यां शरीरवृक्षसंयोग इत्यादिप्रतीत्या एकसंयोगव्यक्तावेव मूलप्राच्याद्यवच्छिन्नत्वावगाहनात् . नचाऽग्रमूलयोश्शरीरसंयोग इत्यस्या इव तादृशप्रतीतेरपि संयोगद्वयावगाहित्वमस्मदनुमतमिति वाच्यम् ; यत्र मूलप्रतीचीमात्रावच्छिन्न एक श्शरीरसंयोगः अग्रप्राचीमात्रावच्छिन्नश्च शरीरान्तरसंयोगः तत्र मूले प्राच्यां शरीरसंयोग इति प्रत्ययापत्तेः, शरीरतरुसंयोगव्यक्तीनां एकैकासामेव शरीरावयवेन वृक्षावयवेन च अवच्छिन्नतया व्यभिचारस्यापि दर्शितसम्बन्धसङ्कोचमन्तरेण दुर्वारत्वाच्च । न हि तत्र शरीरावयवावच्छिन्नशरीरतरुसंयोगमूलावच्छिन्नतदुभयसंयोगयोः भेदसम्भवः, तथा सति मूलावच्छिन्नवृक्षसंयोगस्य शरीरे चरणावच्छिन्न शरीरसंयोगस्य वृक्षे व्याप्यवृत्तितया तत्र तदभावासत्त्वप्रसङ्गात्

तत्तदवच्छेदकावच्छिन्ननानासंयोगसाधारणं तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव तत्तदवच्छेदकजन्यतावच्छेदकम्, न तु संयोगनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वम्, अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात्; तथाचैकावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगस्य अपरावच्छेदकावच्छिन्नत्वेपि तदवच्छिन्नत्वविशिष्टस्य नान्यत्रोत्पत्तिरिति न व्यभिचारशङ्केत्यपि वदन्ति ।

यत्तु- संयोगमात्रस्याऽव्याप्यवृत्तितासिद्धान्तानुरोधेन मूलाग्रावच्छिन्न तरुविभुसंयोगादीनां भेदस्वीकार आवश्यक इति; तदपि न सम्यक्; तादृशसंयोगव्यक्तीनां गगनादौ दिग्विशेषरूपावच्छेदकनियमेनैव तादृश सिद्धान्तसङ्गतेः ।

अत्र वदन्ति;---

द्रव्यमात्र एव संयोगसामान्याभावस्याऽप्रामाणिकतायाः तन्ने त्यादि नोक्तेः **नचे** त्यादिना गगनादेरेव संयोगसामान्याभावसाधकमनुमानमाशङ्कितम्, विभुद्वयसंयोगानभ्युपगमेन तत्र यावत्संयोगव्यक्तीनामेव प्रति नियतदिग्विशेषावच्छिन्नतया तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्र तदभावसत्त्वेऽविवादात् नाऽसिद्ध्यवकाशः, विभुमात्रे संयोगसामान्याभावसिद्धावपि संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ व्यावृत्तिसङ्गतेः. वृक्षादावेतद्व्याप्तिबलात्संयोगसामान्याभावाऽसिद्धावपि न क्षतिः, प्रतियोग्यनवच्छेदकस्य तदभावावच्छेदकत्वनियम सत्त्वे वृक्षत्वावच्छेदेन वृक्षादावपि संयोगसामान्याभावसिद्धेस्सम्भवेन तत्रापि तदभावं साधयतां तादृशनियमवादिनामाशङ्कां **नच प्रतियोग्यनवच्छेदकवृक्षत्वादेरभावावच्छेदकत्व** मित्यादिना निराकरिष्यति; पूर्वमपि वृक्षत्वावच्छेदेन संयोगसामान्याभाववृत्तिरविरोधमात्रेण प्रतियोग्यनवच्छेदकस्याभावावच्छेदकत्वनियमेन वा सेद्धुमर्हतीत्याशयेनैव वृक्षादौ संयोगतत्सामान्याभावयोर्वृत्ताववच्छेदकभेद उपपादितः, न तु "यो यदीये" त्यादिनियमस्य तत्साधकत्वाशयेनेति न सन्दर्भविरोध इति ।

[दी.] यावत्संयोगाभावा एव मानम् , यत्तदर्थयोरननुगमात् ;

यत्र यत्किञ्चिदवयवनाशान्महावृक्षनाशानन्तरं खण्डवृक्षोत्पत्ति स्तत्क्षणे पूर्वोत्पन्नक्रियातोऽवशिशतयावत्तदवयवैर्गगनादिसंयोगानां विनाशः, द्वितीयक्षणे च खण्डवृक्षस्यापरावयवनाशः, तृतीयक्षणे च तन्नाशः, तत्र वृक्षे विभुसंयोगानुत्पत्त्या यावद्विशेषाभावसौलभ्यम् । नचैवं तादृश वृक्षे मूर्तान्तरेणापि संयोगस्तदवयवसंयोगैस्तत्तत्कर्मणा वा न सम्भवति, तदवयववगगनादिसंयोगनाशककर्मणा मूर्तान्तरतदवयवसंयोगानामपि तदु त्पत्तिकाले विनाशात् ; अवयवावयविनोस्संयोगानभ्युपगमेन स्वावयव द्वयसंयोगेन संयोगजननासम्भवात् ; उत्पत्तिकाले च द्रव्ये गुणवत्कर्म सत्त्वानुपपत्तेरिति संयोगसाध्यके द्रव्यत्वस्य सद्धेतुतैव न निर्वहतीति वाच्यम् ; तादृशखण्डद्रव्ये तदवयवसंयोगजन्यस्य तत्कर्मजन्यस्य च संयोगस्याऽसम्भवेपि सर्वत्रैव सदागतिशीलपवनादिपरमाणूनां कर्मभिस्त- त्संयोगानामुत्पत्तौ बाधकविरहेण द्रव्यस्य संयुक्तत्वनियमादित्यपि केचित् ।

यावत्संयोगाभावा एव मान मिति । ज्ञायमानलिङ्गस्याऽनुमिति करणत्वमताभिप्रायेण । **यत्तदर्थयो** रिति । साध्यहेतुघटकयत्तच्छब्दा र्थयोस्संयोगत्वघटत्वाद्योरित्यर्थः । **अननुगमा** दिति । एकरूपेण निवेशा सम्भवादित्यर्थः । एकव्याप्तेर्निर्वाहयितुमशक्यत्वादिति शेषः ; तथाच घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावघटादिविशेषाभावकूटयोर्व्याप्तेस्संयोगसमान्याभावसिद्धा वनुपयोगित्वाद्यावत्संयोगविशेषाभावे संयोगसामान्याभावेपि विशेषव्याप्तेश्चाऽग्रे निराकर्तव्यत्वात् नोक्तानुमानसम्भव इति भावः ।

ननु प्रकृतहेतौ प्रकृतसाध्यव्याप्तेरग्रहेपि यथा यो यत्र प्रवर्तते स कार्यतया तज्जानातीत्याकारात् स्तन्यपानादिप्रवृत्तितद्विषयककार्यता- ज्ञानयोर्व्याप्तिग्रहाद्गवानयनादिप्रवृत्तिलिङ्गेन गवानयनादिकार्यताज्ञानस्य

[दी] एकावच्छेदेन यावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपाधित्वाच्च ।

सिद्धिः, तथा प्रकृते संयोगीययावद्विशेषाभावे तत्सामान्याभावव्याप्तेः व्यर्थविशेषणत्वादिना अग्रहेपि घटादिविशेषाभावकूटे तत्सामान्याभाव व्याप्तिग्रहादेव संयोगीययावद्विशेषाभावे पक्षधर्मताज्ञानाद्गगनादौ संयोग सामान्याभावसिद्धिर्दुर्वारैव, व्यतिरेकिहेतुकानुमिताविव सामान्यव्याप्त्य धीनविशेषसिद्धौ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वानुपगमात्. नच विशेषाभावान्तरे सामान्याभावान्तरव्याप्तिग्रहात्संयोगविशेषाभावेन सामान्या भावसिध्युपगमे यावत्त्वाद्यविशेषितकपिसंयोगप्रतियोगिकाभावे कपिसंयो- गादिसामान्याभावादिव्याप्तिग्रहादेव संयोगादिप्रतियोगिकाभावेन तत्सा- मान्याभावसिद्धिसम्भवाद्यावत्त्वादिविशेषणमनर्थकम्, प्रकृतहेतुतुल्यनिखिल हेत्वन्तरेषु *(तत्प्रविष्टतत्तत्पदार्थघटित)प्रकृतसाध्यतुल्यसाध्यव्याप्तिग्रहापेक्षा- यास्स्वीकर्तुमशक्यत्वात्, तादृशसकलहेतुसाध्यानां युगसहस्रेणाप्यसर्वज्ञैर्ज्ञातु मशक्यत्वादिति वाच्यम्; उपस्थितयावत्तादृशहेतुषु तादृशतत्तत्साध्य व्याप्तिग्रहापेक्षया सामञ्जस्यात्, तावन्मात्रापेक्षायाश्च तत्तत्साधनधर्मिक तत्तत्साध्यव्याप्तिग्रहाभावविशिष्टतत्तत्साध्यसाधनोपस्थितेरनुमितिप्रतिबन्धकत या सूपपादत्वात्. एवं सति यावत्त्वविशेषणानुपादाने जात्यादिविशेषघट त्वाद्यभावे जात्यादिसामान्याभावव्यभिचारोपस्थितिदशायां संयोगादि सामान्याभावसाधनासम्भवेन तादृशविशेषणसार्थक्यात्, गगनाद्यवृत्तित्वसमा नाधिकरणनिरुक्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयत्किञ्चिदभावकं यद्यत्स्वं तदन्यो यो धर्मः स तन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक इत्येतादृशोक्तसामान्यव्याप्ति स्थलाभिषिक्तव्याप्त्यैव वा संयोगत्वादौ गगनादिनिष्ठाभावप्रतियोगिता वच्छेदकत्वं साधनीयम्, तत्र च नाऽननुगमो दोष इत्याशङ्क्य उक्तानुमाने उपाधिमाह—एकावच्छेदेने ति । अनवच्छिन्नतदीययाव-

* कुण्डलितग्रन्थो ऽधिक इव ।

द्विशेषाभावाधिकरणत्वस्य उपाधित्वादित्यर्थः. यथाश्रुते गुणादिनिष्ठाया यावत्संयोगाभावाधिकरणताया व्याप्यवृत्तितया अवच्छेदकविरहेण उपाधेरसाध्यव्यापकत्वानिर्वाहात् । नच गुणादिनिष्ठाया यावत्संयोगाभावाधिकरणताया व्याप्यवृत्तित्वेपि गुणत्वाद्यवच्छिन्नत्वमावश्यकम् , अन्यथा अधिकरणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानासम्भवेन गुणादौ तदभावग्रहासम्भवादिति वाच्यम् , द्रव्यनिष्ठयावत्संयोगाभावाधिकरणताया अपि द्रव्यत्वादिरूपैकावच्छेदकावच्छिन्नतया उपाधेस्साधनाव्यापकतानिर्वाहाय सप्तमीनिर्देश्यं यदव्याप्यवृत्तितानिर्वाहकं विलक्षणमवच्छेद्यत्वं तस्यैव विवक्षणीयतया गुणादिनिष्ठसंयोगाद्यभावाधिकरणतायां तादृशावच्छेद्यत्वविरहेण साध्यव्यापकताया यथाश्रुते दुरुपपादत्वात् ।

अथैवं कपिसंयोगसामान्यस्य मूलाद्यवच्छेदेनाभाववति कपिसंयोगादिमद्वृक्षादौ अनवच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभाववत्त्वविरहेण साध्योपाध्योर्न सामान्यव्याप्तिनिर्वाहः. अत्र केचित् ;– अवच्छिन्नत्वैकावच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभयाभाववद्यावद्विशेषाभाववत्त्वमिहोपाधित्वेनाभिमतम् , गुणे यावद्विशेषाभाववत्त्वमवच्छिन्नत्वाभावेनोक्तोभयाभाववत् , कपिसंयोगवति वृक्षे कपिसंयोगीययावद्विशेषाभाववत्त्वं मूलाद्येकावच्छेदकावच्छिन्नमिति तदनवच्छिन्नत्वाभावादुभयाभाववत् इति नोक्तोपाधिसाध्ययोस्सामान्यव्याप्तिभङ्गः. अथ वृक्षादिनिष्ठानां यावत्कपिसंयोगविशेषाभावाधिकरणतानां नैकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं सम्भवति, वृक्षाद्यवृत्तिकपिसंयोगादिव्यक्तीनां ये अभावाः तेषां वृक्षादौ व्याप्यवृत्तितया तन्निष्ठतदधिकरणतानामनवच्छिन्नत्वात् । नच व्याप्यवृत्त्यधिकरणतानां अनवच्छिन्नतया अन्यासां नैकावच्छेदकावच्छिन्नत्वम् [illegible] तासु उभयाभावोऽक्षत इति वाच्यम् . एवं सति पक्षनिष्ठसंयोगव्यक्तीनां [illegible]विशेषावच्छिन्नानां यावन्तोऽभावाः पक्षनिष्ठ[illegible]पिताधिकरणतानां सर्वासामेकावच्छेदक-

विरहेपि द्वित्रादीनां अवच्छेदकैक्यसम्भवेन सर्वास्वेव तासु तादृश तादृशावच्छेदकमादायैकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं सम्भवतीत्युभयाभावसत्त्वा तदवृत्तिसंयोगव्यक्तीनां ये ऽभावाः तेषां तन्निष्ठाधिकरणतासु तानवच्छिन्न तया उभयाभावसत्त्वात् कोपाधेः यावत्संयोगाभावरूपसाधनव्यापकतापत्तेः; स्वसमानाधिकरणयावदभावाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य उभयाभावघटकैकावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपत्वे च वृक्षादिनिष्ठमूलाद्यवच्छिन्नकपिसंयोगाद्यभावाधिकरणतास्वपि न तथात्वसम्भवः, तत्समानाधिकरणव्याप्यवृत्तिकपिसंयोगाभावाद्यधिकरणतानामपि तादृशयावदधिकरणतान्तर्गतत्वात् तदवच्छेदकस्य चाऽप्रसिद्धत्वादिति चेन्न; एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य स्वसमानाधिकरणकिञ्चिदवच्छिन्नयावत्तदभावाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्न - त्वरूपस्य विवक्षितत्वेनानवच्छिन्नाधिकरणताभिस्सहावच्छिन्नाधिकरणतानामेकावच्छेदकावच्छिन्नत्वासम्भवेपि क्षतिविरहात्. अथ वा यावद्विशेषाभाववत्त्वमित्यनेन यावत्तदीयविशेषाभाववत्त्वावच्छिन्ननिरूपितमेकाधिकरणत्वं विवक्षितम्, न तु तत्समुदायः; एकावच्छिन्नत्वं च एकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नावच्छेदकावच्छिन्नत्वम्, नत्वभिन्नावच्छेदककत्वम्, वृक्षावृत्तिकपिसंयोगानां वृक्षनिष्ठाभावा यद्यपि व्याप्यवृत्तयः, तथापि अव्याप्यवृत्तिसाधारणयावत्त्वेन तेषामव्याप्यवृत्तित्वात्तत्साधारणयावत्त्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणता एकमात्रवृत्तितत्तन्मूलत्वाद्यवच्छिन्नतत्तन्मूलादिरूपावयवावच्छिन्नेति तत्रोभयाभावोऽक्षत इति न साध्योपाध्योस्सामान्यव्याप्तिभङ्गः । पक्षनिष्ठसंयोगसामान्यीययावद्विशेषाभावाधिकरणता च न प्रत्येकावच्छेदकावच्छिन्ना, अस्यां दिशि गगने न संयोग इत्यादिप्रतीतिविरहात्; अपि तु यत्किंचिदनुगतधर्मावच्छिन्नतदवच्छेदकावच्छिन्ना, यावत्संयोगाभाववद्गगनमिति प्रत्ययात्, एकरूपावच्छिन्नस्य प्रतियोग्यभावाधिकरणतावच्छेदकत्वे विरोधात्, एकस्यापि विशेषरूपसामान्यरूपाभ्यां उभयावच्छेदकत्वोपगमात्; तथाच पक्षनिष्ठसंयोगविशेषाभावानां याव-

त्वावच्छिन्ननिरूपितानाधिकरणता न निरुक्तैकावच्छेदकावच्छिन्नत्ववतीति तस्योक्तोभयवत्त्वादुपाधेस्साधनाव्यापकत्वमिति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु; अनवच्छिन्नयावद्विशेषाभाववत्त्वमुपाधिः, तादृशोपाधिना साध्यस्य सामान्यव्याप्तिविरहेऽपि संयोगसामान्याभावरूपपर्यवसितसाध्य व्यापकतया तादृशोपाधेस्सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वमव्याहतम् , तादात्म्येन साध्यवतोऽप्युपाधिव्याप्यतया तादृशोपाध्यभावेन संयोगसामान्याभावरूप साध्यवद्भेदोऽन्यत्राप्रसिद्धोऽपि साधयितुं शक्यत एव, अभावसाध्यक व्यतिरेकिणि प्रतियोगिमात्रप्रसिद्धेरपेक्षितत्वात् ; उपाध्यभावेन साध्या भावसाधनं तु न सम्यक् , संयोगरूपस्य तस्य साधने सिद्धसाधनात् , पक्षावृत्त्युपाधिव्याप्यत्वेन साध्ये पक्षावृत्तित्वसाधनात् सत्प्रतिपक्ष निर्वाहात् इति केचित् ।

सिद्धसाधनादितः साध्याभावसाधनासम्भवेऽपि प्रतियोगिवैयधि करण्याघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकतया गृह्यमाणोपाधितावच्छेदकावच्छि न्नाभाववत्ताज्ञानात् पक्षे साध्यानुमितिप्रतिरोध इति सारम् ।

अथ वा प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसामान्याभावरूप साध्यव्यापकतया एकावच्छेदेनेत्यादेर्यथाश्रुतस्यैवोपाधितानिर्वाहः ; यत्र प्रतियोगिमति यस्य सामान्याभावः तत्र एकावच्छेदकावच्छेदेन तस्य यावद्विशेषाभाववत्त्वमिति सामान्यव्याप्तेः, कपिसंयोगादिमतः कपिसंयो- गादिसामान्याभावाधिकरणवृक्षादेरेकावच्छेदेन कपिसंयोगविशेषाभावकूटवत्त्व नियमेन सुग्रहत्वात् , गुणादावेकावच्छेदेन यावद्विशेषाभावासत्त्वेऽपि तत्र प्रतियोग्यसत्त्वेनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाक्षतेश्च । द्रव्ये च प्रतियोगिमत्त्व विशिष्टयावत्संयोगविशेषाभावाधिकरणे एकावच्छेदेन तदीययावद्विशेषा भावसत्त्वात् प्रतियोगिमत्त्वरूपावच्छेदकविशिष्टसाधनाव्यापकत्वं तस्य वृक्षादिवृत्तिकपिसंयोगादिविशेषाभावाधिकरणताकूटान्तर्गतकतिपयाभावाधि -

करणतानामनवच्छिन्नत्वेपि तत्कूटस्यैकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं पूर्ववदुपपादनीयम् ।

अथैतादृशोपाधेर्व्यभिचारान्नायकत्वं सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वं वा न सम्भवति, प्रकृतसाध्यव्यापकस्य एकावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्याप्रसिद्धेः, द्रव्ये तदीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्यावच्छिन्नत्वेपि एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावात्, गुणे च तस्यावच्छिन्नताया एवाभावात् . प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टकपिसंयोगादिसामान्याभावव्यापकस्य तदीयैकावच्छेदकावच्छिन्नयावद्विशेषाभाववत्त्वस्य प्रसिद्धत्वेपि तदभावेन प्रकृतसाध्यवद्भेदसाधनं तु न सम्भवति, तस्य प्रकृतसाध्याव्यापकत्वात् । प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टकपिसंयोगादिसामान्याभाववद्भेदश्च कपिसंयोगादिरूपप्रतियोगिशून्ये हेतुमति साध्यमानो न कपिसंयोगादिसामान्याभाववद्भेदपर्यवसायी, प्रतियोगिमद्भेदस्याऽबाधात् . प्रतियोगिमतिचैकावच्छेदकावच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभावसत्त्वेन तद्वत्त्वाभवादिरूपहेतोरसिद्धिरिति न व्यभिचारोन्नयननिर्वाह इतिः-

मैवम्; – क्वचिद्द्रव्ये जलादिसंयोगवति तत्सामान्याभावस्य सत्त्वे एकावच्छेदकावच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभावसत्त्वात् तदीयप्रतियोगिमत्त्वविशिष्टतत्सामान्याभावव्यापकैकावच्छेदकावच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभाववत्त्वम्, यत्र च द्रव्ये सर्वावयवावच्छेदेन भिन्नभिन्ना जलसंयोगा वर्तन्ते, यावत्तद्विशेषाभावरूपहेतुमति तत्रैकावच्छेदकावच्छिन्नयावत्तद्विशेषाभावरूपोपाध्यभावेन प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टतत्सामान्याभाववद्भेदस्य सिद्धौ बाधकाभावात्, प्रतियोगिमति तत्र विशेष्यवद्भेदपर्यवसानेन व्यभिचारसिध्या सामान्यव्याप्तिभङ्गात् . संयोगत्वे गगनादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसाधकानुमानौपयिकदर्शितव्याप्तावपि एकावच्छेदकावच्छेद्यस्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावाधिकरणताशून्यगगनादिकं यद्यतदन्यत्वस्योपाधित्वं बोध्यम् ।

[दी] एतेनाऽयं संयोगाभाववान् यावद्विशेषाभावादिति परास्तम् ; व्यर्थविशेषणत्वादप्रयोजकत्वान्निर्गुणत्वादेरुपाधित्वाच्च । नच प्रतियोग्यनवच्छेदकतयैव वृक्षत्वादरभावावच्छेदकत्वम् , गुणाद्यनवच्छेदकप्रमेयत्वादेस्तदभावावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।

एतेने ति । अनवच्छिन्नयावत्संयोगविशेषाभाववत्त्वस्योपाधित्वेनेत्यर्थः । इति — विशेषप्राप्त्युपष्टभ्यमनुमानं परास्तम् ।

दूषणान्तरमप्याह— व्यर्थे ति । त्वन्मते संयोगसामान्याभावस्य केवलान्वयितया अभाववत्त्वस्यैव तद्व्याप्यतावच्छेदकत्वेन इतरांशस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः । नन्वभावादित्येव हेतुरस्तु इत्यत आह— अप्रयोजकत्वा दिति । व्याप्तिग्राहकतर्कशून्यत्वादित्यर्थः । विशेषव्याप्तावुपाध्यन्तरमपि सुलभमित्याह- निर्गुणत्वादे रिति । आदिना निष्परिमाणत्वादेः परिग्रहः ।

यद्यद्धर्माश्रयानवच्छेदकं तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावावच्छेदकमिति व्याप्त्युपष्टभ्यं वृक्षत्वादेस्संयोगसामान्याभावावच्छेदकत्वसाधकमनुमानमाशंक्य निराकुरुते – नचे ति । गुणाद्यनवच्छेदकेति । गुणत्वाश्रयानवच्छेदकेत्यर्थः । तदभावे ति । गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावेत्यर्थः । तथाच गुणत्वाद्यवच्छिन्नस्यापि अव्याप्यवृत्तिताप्रसङ्ग इति भावः । घटादौ द्रव्यत्वावच्छेदेन घटत्वाद्यभावप्रसङ्गो घटत्वादेर्व्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदकाप्रसिध्या तदनवच्छेदकत्वरूपापादकाप्रसिद्धेर्न सम्भवतीति नाभिहितः । गुणत्वाद्याश्रयस्य संयोगादेरवच्छेदकप्रसिध्या न गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावावच्छेदकत्वापादकाप्रसिद्धिरिति भावः । ननु "यद्धर्माश्रयानवच्छेदक" मित्यत्र यत्पदेन व्याप्यवृत्त्यवृत्तिधर्मो विवक्षितः, गुणत्वादेश्च

[दी] यथा च घटपूर्ववृत्तित्वस्य प्रतिदण्डं वह्निसामानाधिकरण्यस्य वा प्रतिधूमं भिन्नत्वेपि दण्डत्वं धूमत्वं वा तत्सामान्यावच्छेदकम् ,

---

व्याप्यवृत्तिरूपादिवृत्तितया तदाश्रयानवच्छेदकत्वस्य न तदवच्छिन्नाभावावच्छेदकत्वापादकतेत्याशंक्य वृक्षत्वादौ संयोगत्वाश्रयानवच्छेदकत्वरूपसंयोगत्वावच्छिन्नाभावसाधकहेतोरसिद्धिमाह—यथाचे ति । **घटपूर्ववर्तित्वस्ये** ति । दण्डनिष्ठघटकारणताघटकतदव्यवहितपूर्वकालसम्बन्धस्येत्यर्थः । **प्रतिदण्डं भिन्नत्वेपि दण्डत्वं तत्सामान्यावच्छेदक** मित्यन्वयः । **प्रतिदण्डं भिन्नत्वेपी** त्यनेन दण्डत्वं तत्प्रत्येकातिप्रसक्तमिति सूचितम् । एवमग्रेपि ।

तत्सामान्ये ति । घटपूर्ववर्तितात्वावच्छिन्नेत्यर्थः . प्रत्येकातिप्रसक्तत्वेपि अवच्छेद्यतावच्छेदकानुगतरूपावच्छिन्नानतिप्रसक्ततया तस्यावच्छेदकत्वम् ; अन्यथा घटकारणतावच्छेदकत्वमेव भज्येतेति भावः । ननु दण्डत्वस्य घटनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वम् , न घटनियतपूर्ववर्तितायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वम् ; अपि तु तदव्यवहितपूर्वकालनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपं पारिभाषिकमेव, तच्चातिप्रसक्तेपि निराबाधमेव, स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताया एवावच्छेद्यानतिप्रसक्तत्वनियतत्वादिति प्रत्येकातिप्रसक्तस्य सामान्यानतिप्रसक्तत्वेन सामान्यरूपावच्छिन्नावच्छेदकत्वे दृष्टांतान्तरमाह—**वह्निसामानाधिकरण्यस्ये** ति । **प्रतिधूमं भिन्नत्वेपि धूमत्वं तत्सामान्यावच्छेदक** मित्यन्वयः । तत्पदेनात्र वह्निसामानाधिकरण्यपरामर्शः, धूमत्वस्य तदनवच्छेदकत्वे तस्य वह्निव्याप्यतावच्छेदकत्वं नोपपद्येत । नच व्याप्यतावच्छेदकत्वमपि स्वविशिष्टव्यापकसाध्यकत्वरूपं पारिभाषिकमेव. तच्चातिप्रसक्तसाधारणमिति

[दी] तथा संयोगसामान्यस्यावच्छेदकं द्रव्यत्वादिकमित्यस्यापि सुवचत्वाच्चेति सम्प्रदायविदः । नवीनाः पुन रुत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य प्रळयावच्छेदेन गगनादौ संयोगस्य सामान्याभावो वर्तते.

न दृष्टान्तसङ्गतिरिति वाच्यम्; साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वं व्याप्तिः, तत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः; अत एव यत्र व्यर्थविशेषणघटितनीलधूमत्वादिना हेतुता तत्र व्याप्यत्वासिद्धिरिति प्राचीनमतानुसारेणैतदभिधानात्; अन्यथापुन स्स्वरूपसम्बन्धरूपकारणत्वप्रतियोगित्वादिनिरूपितमनुगतधर्मनिष्ठं स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं दृष्टान्ततया बोध्यम् । **संयोगसामान्यस्य**— संयोगत्वरूपावच्छेद्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नस्य । **सुवचत्वाच्चे** ति । प्रत्येकसंयोगादिव्यक्त्यतिप्रसक्तस्यापि द्रव्यत्वादेस्तद्रूपावच्छिन्नानतिप्रसक्तत्वादिति भावः । यद्यप्येवमपि प्रमेयत्वादेस्संयोगसामान्यातिप्रसक्तत्वेन तत्सामान्यावच्छेदकत्वाप्रसक्त्या उक्तव्याप्तिबलात्तदवच्छेदेन संयोगसामान्याभावसिद्धिर्न शक्यते वारयितुम्, तथापि प्रतियोगिमत्सम्बद्धदेशकालयोरेव प्रतियोग्यनवच्छेदकयोरभावावच्छेदकत्वनियमः, तयोरेव तदनुभवात्; न तु प्रतियोग्यनवच्छेदकमात्रस्य, गगनाभावादित्यत्र तात्पर्यम् । द्रव्ये संयोगसामान्याभावस्य कालभेदाद्यवच्छेदेन स्वयमनुपदं व्यवस्थापनीयतया **सम्प्रदायविद** इत्यनेनाऽस्वरसो दर्शितः । **गुणस्य** सामान्याभावो वर्तत इत्यन्वयः । ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधिताया निराकृतत्वादिति भावः । एतेन तदवच्छेदेन संयोगादिसामान्याभावोपि सुतरां वर्तते, व्यापकधर्मावच्छिन्नाभाववति व्याप्यधर्मावच्छिन्नाभावसत्त्वानियमादिति सूचितम् । नचोत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य प्रागभाव एव, न तु सामान्यात्यन्ताभावोपि,

[दी] तथा धूमवत्यपि विरहो दहनस्य ; इह पर्वते नितम्बे हुताशनो न शिखर इति प्रतीतेः, संयोगेन द्रव्यस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वात्, वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतो व्याप्यवृत्तित्वस्यात्यन्तमसम्भावितत्वात्;

मानाभावादिति वाच्यम्; तदा तत्र जन्यैकत्वहेतुभूतस्य एकत्वत्वावच्छिन्नाभावस्यावश्यकतया तस्यैव स्वसमनियतगुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावरूपतया विवादाऽयोगात् ।

संयोगादिसाध्यकनित्यद्रव्यमात्रवृत्तिहेतुकस्थले व्यावृत्तिदानायाह– **प्रळये** ति । महाप्रळयस्य जन्यभावानधिकरणतया तदानीं संयोगाद्यसत्त्वादिति भावः । तदानीं च गगनादौ नित्यैकत्वपरिमाणादिसत्त्वेन गुणसामान्याभावासत्त्वात् **संयोगस्ये**त्युक्तम् । अत्र च प्रमाणं "महाप्रळये गगने न संयोग" इत्यादिप्रमाणिकव्यवहार एव । तादृशव्यवहारस्य ध्वंसावगाहित्वेतिप्रसङ्गाद्व्यवहारानादरेचातीन्द्रियगगनादौ गोत्वाद्यभावस्य अप्रामाणिकतापत्तेः प्रत्यक्षासम्भवात्, अनुमानस्यचाऽप्रयोजकत्वात् ।

वह्निमान् धूमादित्यत्र व्यावृत्तिदानायाह– **तथे** ति । **दहनस्य**– दहनत्वावच्छिन्नस्य । **प्रतीते**रित्यन्तं **द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वा** दित्यत्र हेतुः । प्रत्यक्षप्रमाणमुक्त्वा युक्तिमप्याह– **वृत्ते** रिति । संयोगरूपसम्बन्धस्येत्यर्थः । **वृत्तिमतो व्याप्यवृत्तित्वस्य**– संयुक्तस्य तत्सम्बन्धेन व्याप्यवृत्तितायाः । **असम्भावितत्वा** दिति । अयमाशयः ; सम्बन्धिसत्तायाः सम्बन्धाधीनत्वाद्यदवच्छेदेन सम्बन्धो नास्ति तदवच्छेदेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावसत्त्वमावश्यकम्, संयोगादेस्सम्बन्धस्य समवायस्य व्याप्यवृत्तित्वेपि न संयोगादेर्व्याप्यवृत्तिता; गुणादौ समवायसत्त्वेपि संयोगाद्यसत्त्ववत्संयोगाद्यनवच्छेदकावच्छिन्ने संयोगादिमति तत्समवायसत्त्वेपि तदभावोपपत्तेरिति ।

[दी] एवं प्रतियोगिमतोरपि देशकालयोर्देशकालावच्छेदेन तदभावः, तथाच तत्तत्साध्यकाव्याप्तिवारणाय तदुपादानम् ; नोपादेयं च

केचित्तु — वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतोऽव्याप्यवृत्तित्ववद्वृत्ते र्व्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतोपि व्याप्यवृत्तित्वं युक्तितौल्यात् ; संयोगादि प्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायोपि न व्याप्यवृत्तिरित्याहुः ।

वह्निमान् धूमादित्यादौ कालविशेषावच्छेदेन हेतुमति वर्तमानं साध्याभावमादाय घटत्ववान् कालत्वादित्यादौ पटाद्यवच्छेदेन काले वर्तमानं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाय च व्यावृत्तिदानायाह— **एव मिति** । प्रतियोगिमतो देशस्य प्रतियोग्यनधिकरणकालावच्छेदेन प्रति योगिमतः कालस्य च प्रतियोग्यनधिकरणदेशावच्छेदेनाभाववत्त्वमित्यर्थः । इदानीमत्र घटो नास्तीत्यादिप्रत्यये देशनिष्ठायाः कालावच्छिन्नाधारतायाः कालनिष्ठाया देशविशेषावच्छिन्नाधिकरणताया वा विषयत्वमित्यत्र विनि गमनाविरहादुभयस्यैव विषयत्वादिति भावः ।

तत्तत्साध्यके ति । गुणत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकद्रव्यत्वाद्यव्याप्ति वारणायेत्यर्थः । **तत्**— असमानाधिकरणान्तम् । अव्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्याप्तेरप्रसिद्ध्या तद्घटितैव व्याप्तिः; व्याप्य वृत्तिसाध्यके तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपस्थितिदशायामपि हेतुसमानाधि करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहादनुमित्युत्पत्त्या प्रतियोगि वैयधिकरण्याघटितापि व्याप्तिरस्ति ; प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्ति रुभयत्रैव प्रसिद्धाऽनुमितिप्रयोजिकाचेत्याशयेन मूलकृतस्तदुपादानमित्याह-- **नोपादेय** मिति । व्याप्यवृत्तिसाध्यके सार्वत्रिकमुपादानं प्रतिक्षिप्तम् , नत्वनुपादानस्य सार्वत्रिकत्वमुक्तम् ; व्याप्यवृत्तेरपि साध्यस्याव्याप्यवृत्तित्व

ग्रहदशायां प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिज्ञानादेव अनुमित्युपगमात् व्याप्यवृत्तिसाध्यके सर्वत्र तादृशविशेषणोपादानानियमः, तद्घटितायां अपि व्याप्तेस्सर्वत्रानुमित्यौपयिकत्वात् । अव्याप्यवृत्तिसाध्यके तु सर्वत्र तदुपादाननियम एव, तदघटितव्याप्तेरप्रसिद्धेरिति वाऽर्थः । व्याप्यवृत्ति साध्यकत्वं च स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वम् । सत्तावान् द्रव्यत्वात्, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावाभाववान् आत्मत्वादित्या दिकं च न तथा, अतस्तत्र साध्यवति कालात्मादौ कालिकदैशिकविशेषण ताभ्यां तदभावसत्त्वात् प्रतियोगिवैयधिकरण्याविशेषितहेतुसमानाधिकरणा भावाप्रतियोगित्वस्य साध्ये असत्त्वेन व्याप्तेः प्रतियोगिवैयधिकरण्य घटितत्वनियमेपि न दोषः ।

केचित्तु— व्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वं यथाश्रुतमेव हेतुमत्यभावस्य दैशिकविशेषणतया वृत्तिर्विवक्षणीया; अतो हेतुमति कालादौ कालिक विशेषणतादिना साध्याभावसत्त्वेपि नाव्याप्तिः; भावस्याप्यभावत्वेन दैशिकविशेषणतया वृत्तिः प्रामाणिकी, अतो नाभावसाध्यकव्यभिचारि- ण्यतिव्याप्तिः । यादृशप्रतियोगितानिरूपकाभावत्वविशिष्टस्य दैशिकविशेषण तया हेतुमति वृत्तिः तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविवक्षया कालिक सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभाववान् इत्यादावव्याप्तेर्निरासः, तत्राकाशाभावस्य आकाशाभावत्वेनैव दैशिकविशेषणतया आत्मनि वृत्तिः, नतूक्तसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन, आत्मनि तादृशाभावा भावो नास्तीत्यप्रतीतेः । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेपि संयोगाभाववान् नित्य गुणत्वादित्यादौ अनुमित्यौपयिकद्विविधव्याप्तेस्सम्भवात् तत्सर्वथेत्युक्तम् । तावतापि अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेपि क्वचित्तद्घटितव्याप्तेस्सम्भव इति सूचितमित्याहुः ।

यत्तु— "**व्याप्यवृत्तिसाध्यके**— अव्याप्यवृत्तित्वमहाविषयकसाध्यके, सर्वथैवासमानाधिकरणान्तस्यानुपादेयता · तत्र लाघवेन प्रतियोग्य सामानाधिकरण्याघटितव्याप्तेरेवानुमानाङ्गतास्वीकारा" इति व्याख्यानम्; तदसत् : – तत्रापि शुक्तादिना प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तेरेव यदा ग्रहः तदा अनुमितेरुत्पादाय तादृशव्याप्तेरनुमानाङ्गत्वस्योपगन्त व्यत्वात्; अन्यथा यादृग्व्याप्तेरेकसाध्ये न केवलान्वयित्वभ्रमः, तादृशसाध्यके लाघवेन साध्याभाववदवृत्तित्वमात्रस्यैव व्याप्तित्वोपगम प्रसङ्गात्, केवलान्वयिनो यस्य साध्यस्य न व्यतिरेकित्वभ्रमविषयता तत्साध्यके हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणपरित्यागस्यापि प्रसङ्गाच्च ।

यत्तु—**प्रतियोग्यसामानाधिकरण्ये** त्यत्र प्रतियोगिपदं स्वप्रति योगिपरमवश्यं वाच्यम्, अन्यथा प्रतियोगित्वस्य सामान्यरूपेण केव लान्वयितया प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः; तथाच स्वप दस्य तत्तदभावपरतया तत्तदभावप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशिष्टत्वेन हेतुमद्वृत्तीनां तत्तदभावव्यक्तीनां प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावकूटज्ञान मनुमितिकारणं वाच्यम्, तादृशं च ज्ञानं असर्वज्ञस्य दुर्घटम्; अतः प्रतियोगिपदस्य प्रकृते साध्यार्थकतया साध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधि करण्याभावविशिष्टस्सन् हेतुमद्वृत्तिरभाव एवानुगतरूपेण निवेश्यः; सद्धेतौ सर्वेषामेव हेतुसमानाधिकरणाभावानां सर्वत्र हेत्वधिकरणे साध्य समानाधिकरणतया साध्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टस्य हेतुमद्वृत्तित्वं न प्रसिध्यतीति साध्यभावनिष्ठत्वं साध्यसामानाधिकरण्ये विशेषणम्. सद्धेतौ सर्वत्र साध्याभावभिन्नाभावे तत्प्रसिद्धिसम्भवः; व्यभिचारिणि च व्यभिचारनिरूपकाधिकरण एव साध्याभावे साध्यसामानाधिकरण्याभाव विशिष्टतया हेतुमद्वृत्तित्वमिति साध्याभावस्यापि लक्षणघटकतया नाति व्याप्तिः । संयोगेन प्रमेयसामान्यसाध्यकसद्धेतौ साध्याभावातिरिक्ताभावा प्रसिद्ध्या हेतुमति साध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टाभाव-

[दी] सर्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यके तत्. साध्यादिभेदेन व्याप्तिभेदादिति वदन्ति । प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं च स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यम् ;

प्रसिद्धिरिति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्याभावो निवेशनीयः; एवञ्च व्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या ईदृशव्याप्तिर्न प्रसिद्ध्यतीति तत्साध्यके प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याघटितैव व्याप्तिरित्युक्तं **नोपादेयं चे त्यादिने** ति, -- तदपि न ; साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणीभूतसाध्याभावे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशे प्रयोजनाभावाद्व्याप्यवृत्तिसाध्यकेपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभाव एव साध्यसामानाधिकरण्यप्रसिद्ध्या तत्राप्युक्तव्याप्तिप्रसिद्धेः ।

परे तु- ननु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भव्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशायां तदसामानाधिकरण्याविषयकादेव हेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वज्ञानादनुमितिरुपेयत इत्यनुपपन्नमत आह–**नोपादेयं चे** ति । **व्याप्यवृत्तिसाध्यके**- अनुमितिपूर्वमव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाविषयसाध्यके । **सर्वस्यैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यं नोपादेयम्**-- अनुमितिप्रयोजकव्याप्तिशरीरे न निवेशनीयम् , तत्र तदघटितव्याप्तिज्ञानमेव हेतुः, **सर्वथैवे** त्यनेन यत्साध्यके कदाचिदनुमितिपूर्वं साध्ये हेतुमत्यव्याप्यवृत्तित्वज्ञानं तत्र तदनुमितिनिर्वाहाय प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमुपादायापि व्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वमुपेयम् , वक्ष्यमाणरीत्या व्याप्तेरनुगमान्न व्यभिचार इति सूचितम् . **साध्यभेदे** त्युपलक्षणम् ; प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशाभेदेन एकसाध्यकेप्यनुमितिप्रयोजकव्याप्तिभेदोपगमोपि बोद्धव्य इति व्याचक्षुः ।

व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले द्विविधा व्याप्तिर्नत्वव्याप्यवृत्तिसाध्यक इति साध्यभेदेन व्याप्तिभेदाभावो न सम्भवतीत्यत आह– **साध्यादिभेदे** ति

साध्यतावच्छेदकादेर्विशिष्य व्याप्तिघटकतया तद्भेदे तद्भेदस्यावश्यकत्वा दित्यर्थः । यद्यपि जात्यादौ गुणकर्मान्यत्वादिसामानाधिकरण्योपलक्षितस्य सत्त्वादेर्व्याप्तिरस्त्येव, गुणादौ तदुपलक्षितसत्त्वाद्यनुमितेः प्रमात्वात्; तथापि गुणादौ गुणान्यत्वादिसामानाधिकरण्यविशिष्टसत्तादिप्रतियोगिकवैशिष्ट्याव गाहिन्या अनुमितेर्भ्रमत्वात् तत्र तादृशानुमित्यौपयिकव्याप्तिस्वीकारे सल्लिङ्ग परामर्शादपि भ्रमस्स्यादिति तादृशानुमित्यौपयिकव्याप्तिर्गुणादिवृत्तिहेतोः न स्वीकर्तुं शक्यते; अतस्साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौप यिकव्याप्तिशरीरे प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवैयधिकरण्यपर्यन्तं निवेश्य तत्र तादृशातिव्याप्तिं वारयति— **प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं चे** ति । नच तत्रापि व्याप्तिस्वीकारे क्षतिविरहः, गुणो गुणान्यत्वविशिष्टसत्ता वान् जातेरित्यादौ तादृशव्याप्तिसत्त्वेपि बाधेनैव हेतोर्दुष्टत्वोपपत्तेः, द्रव्य पक्षकतादृशसाध्यकजात्यादिहेतोश्च समीचीनताया एवोपगमे क्षतिविर हात् , बाधानवतारदशायां च गुणादौ जात्यादिलिङ्गकविशिष्टसत्तावैशि- ष्ट्यानुमितिर्भ्रमरूपा प्रमात्मकसल्लिङ्गपरामर्शादपि स्वीक्रियते; अत एव गन्धप्रागभावकालावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ बाधा नवतारदशायां प्रमात्मकपरामर्शाद्विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यावगाहिनी भ्रमा नुमितिर्मणिकारेणोपगम्यत इति वाच्यम् , भ्रमानुमितिजनकपरामर्शस्य भ्रमत्वसम्भवे तदुपपादनमावश्यकमित्याशयात् । गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ परामर्शस्य कथञ्चिदपि भ्रमत्वासम्भ वेन अगत्या तत्र प्रमात्मकपरामर्शाद्भ्रमानुमितिस्वीकारात् . गुणो विशिष्ट सत्तावान् जातिमत्त्वादित्यादिविशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यविषयकानुमितिस्थल मुपेक्ष्य गन्धप्रागभाववान् घटो गन्धवानित्यादिविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्य विषयकानुमितिस्थलमसिद्धिव्यभिचारासङ्कीर्णबाधोदाहरणत्वेनाभिहितवतो म- णिकृतोप्युक्तस्थले व्याप्तिर्नास्तीत्याशय उन्नीयते ।

[दी] तेन "अयं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्तावान् जातेः" "भूतत्व मूर्तत्वोभयवान्मूर्तत्वा" दित्यादौ

अथ विशिष्टनिरूपित एव समवायादिर्विशेष्याविरोधिनो विशिष्टाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः, शुद्धसमवायादेस्तथात्वे दण्डाद्युपलक्षितपुरुषादिमत्त्वाविरोधि तादृशपुरुषाद्यभावात्तदविरोधितद्विशिष्टपुरुषाद्यभाववैलक्षण्यानिर्वाहात् . नच तदुपलक्षितपुरुषाद्यभावस्य स धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदकः, अपि तु प्रतियोगितासमानाधिकरण एव; प्रतियोगितावच्छेदकस्यैव प्रतियोगिविशेषणत्वादतादृशस्यैवचोपलक्षणत्वादिति तादृशाभावयोर्विशेष इति वाच्यम्; उपलक्षणेन दण्डादिना व्यावृत्त प्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगितायां पुरुषत्वादेरतिप्रसक्ततया तन्मात्रे तदवच्छेदकतायाः पर्याप्त्यसम्भवेन दण्डादेरपि तदवच्छेदककोटाववश्यमन्तर्भावात ; अत एव पुरुषादिमात्रेण न दण्डाद्युपलक्षितपुरुषाद्यभावस्य विरोधः, तदवच्छिन्नाभावमात्रस्यैव तद्विशिष्टाभावत्वे सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं वायुत्वादित्यादौ ग्रन्थकृता कूटघटितलक्षणातिव्याप्तिदानमपि विरुध्यते, पृथिवीसमवेतत्वविशिष्टाभावस्य वाय्वादौ सत्त्वेन वायुत्वादेस्तत्र साध्ये सद्धेतुत्वात ; तथाच प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्याविवक्षायामपि नातिव्याप्तिः, प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन गुणादेर्विशिष्ट सत्तानधिकरणत्वादिति चेन्न;– विशिष्टनिरूपितसम्बन्धस्य विशिष्टाभाव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं सर्वत्र न सम्भवतीति प्रागुक्तत्वात् , अगत्या विशिष्टाभावप्रतियोगिताविशेषणान्तर्भावेन पर्याप्ता, उपलक्षिताभावप्रतियोगिता तु दण्डादिरूपावच्छेदकोपलक्षितविशेष्य एव पर्याप्तेत्युपगम्य तयोर्विशेषस्योपपादनीयत्वात् । विशिष्टस्यातिरिक्ततामते विशिष्टसत्ताभावस्सहजत एव प्रतियोग्यसमानाधिकरण इत्युभयसाध्यकानुसरणम् ।

[दी] नातिप्रसङ्गः । नचोभयत्वमेकविशिष्टापरत्वम् , विशिष्टं च केवलादन्यदिति तदभावो मनसि सहजत एव प्रतियोगिव्यधिकरण इति वाच्यम्, उभयत्वं हि न विशिष्टत्वादनतिरिक्तम् । न वा तदवच्छिन्नाभावस्तदवच्छिन्नाभावात् ।

नातिप्रसङ्ग इति । हेतुमति विशिष्टाभावादेश्शुद्धप्रतियोगि सामानाधिकरण्येपि विशिष्टप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेण न भ्रमानुमिति जनकपरामर्शस्य प्रमात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । व्याप्यवृत्तिसाध्यकेपि प्रतियोगि वैयधिकरण्यावगाहिपरामर्शस्यानुमितिहेतुतया उक्तसाध्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेपि नातिप्रसङ्गाप्रसक्तिः ।

ननु मूर्तत्वादिहेतौ भूतत्वादिविशिष्टमूर्तत्वत्वादिरूपतदुभयत्वा वच्छिन्नस्यैव व्याप्तिः, न तु तदुभयवृत्तिबुद्धिविशेषविषयत्वरूपतदु भयत्वावच्छिन्नस्य ; तथाच विशिष्टातिरिक्ततामते विशिष्टसत्तादिसाध्यक जात्यादिहेताविव उक्तोभयसाध्यकमूर्तत्वादिहेतावपि यथाश्रुतप्रतियोग्य सामानाधिकरण्यनिवेशपक्षे नातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्यभिमानं **नचे** त्यादिना निराकरोति—**नचे** ति । **सहजत एव** — प्रतियोगिव्यधिकरणपदस्य तत्त्वावच्छेदकविशिष्टपरतां विनैव । **उभयत्वम्**— उभयव्यवहारविषयता वच्छेदकम् । **न विशिष्टत्वात्**— एकविशिष्टापरत्वात् । **अनतिरिक्तम्**— अभिन्नम् । " अतिरिक्त " मित्यनुक्त्वा **नानतिरिक्त**मित्यभिधानं उभयपदार्थतावच्छेदकत्वावच्छेदेनातिरिक्तत्वलाभाय, नञ्पदस्य अनुयो- गितावच्छेदकावच्छेदेनाऽभावबोधकत्वव्युत्पत्तेः । तावता एकविशिष्टापरत्व ध्रुभयनिष्ठव्यासज्यवृत्तिधर्मश्च उभयपदार्थतावच्छेदकमस्तु; न तन्मात्रम्, वक्ष्यमाणानुपपत्तेः. प्रकृते च उभयत्वमेकविशिष्टापरत्वमेवेति शङ्काव्यु-

[दी] वैशिष्ट्यविरहेपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्योभयत्वेन तदभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ।

दासः । अत्र हेतुः ; वैशिष्ट्यविरहेपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वा दिति । घटत्वपटत्वयोस्सामानाधिकरण्यविरहेपि तत्रो भयव्यवहारविषयतावच्छेदकस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यर्थः । अन्यथा तत्रो भयव्यवहारानुपपत्तेरिति भावः । यद्यपि घटत्वपटत्वोभयमिति प्रतीतौ कालिकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यस्य विषयता सम्भवति, तथापि वाच्यत्वघटत्वोभयं समवेतमित्यादिप्रतीतिव्यवहारविरहेण उभयं समवेतमिति प्रतीतिव्यवहारयोस्समवायिसमवेतत्वरूपवैशिष्ट्यविषयताया अभ्युपगन्तव्यतया घटत्वपटत्वोभयं समवेतमित्यादौ तादृशवैशिष्ट्या प्रसिध्या व्यासज्यवृत्तिधर्म एव विषय इति भावः; तथाच तदनु रोधेन व्यासज्यवृत्तिधर्मविशेषस्य उभयव्यवहारविषयताया आवश्यकत्वे एकविशिष्टापरत्वस्य तद्व्यवहारविषयत्वमप्रामाणिकमिति न भूतत्वमूर्तत्वो भयवान् मूर्तत्वादित्यादौ एकविशिष्टापरत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वप्रसक्तिः; तथासत्यनुमितेरुभयवानित्याकारकतानुपपत्तेरिति निर्व्यूढम् ।

ननु मूर्तत्वाधिकरणे मनसि भूतत्वमूर्तत्वोभयं नास्तीति बुद्धेरेकविशिष्टा पराभावावलम्बनेनैव उपपत्तिः; मनसि प्रतियोगिसत्त्वेनोभयवृत्तिधर्मावच्छि न्नाभावासत्त्वादिति क्वचिदेकविशिष्टापरत्वस्याप्युभयव्यवहारविषयतावच्छेदक त्वमावश्यकमित्यत आह—नवे ति । तदवच्छिन्नाभावः—प्रत्येकाधि करणवृत्तिरुभयव्यवहारविषयतावच्छेदकावच्छिन्नाभावः । तदवच्छिन्नाभा- वात्— एकविशिष्टापरत्वावच्छिन्नाभावात् । 'अनतिरिक्त' इति विपरिणतेन सम्बन्धः. प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेनैव प्रतियोगिना ऽभावस्य विरोधादेकस्याधिकरणेपि व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावसत्त्वे

[टी] नच तत्र व्याप्तिरेव उभयत्वाधिकरणस्य, मूर्तत्वस्य मनसि सत्त्वादिति वाच्यम् ; तथात्वेप्युभयत्वेन रूपेण तत्रासत्त्वात्।

बाधकाभावादिति भावः । एतेन मूर्तत्वस्य व्यासज्यवृत्त्युभयत्वावच्छिन्नव्यभिचारितापि व्यवस्थापिता. आवश्यकश्च एकाधिकरणे व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नतदभावः; अन्यथा समवायघटितसामानाधिकरण्येन घटत्वादिविशिष्टपटत्वाप्रसिध्या घटादौ समवायेन घटत्वपटत्वोभयं नास्तीति प्रतीतेरनुपपत्तेः; तत्र समवायिसमवेतत्वरूपवैशिष्ट्यावच्छिन्नाभावस्यैव विषयतायाःस्वीकरणीयत्वात् ; अन्यथा एककालीनत्वादिरूपवैशिष्ट्यावच्छिन्नस्य घटत्वादेस्समवायेन घटादौ सत्त्वेन तादृशप्रतीत्यनिर्वाहादित्याह— **वैशिष्ट्यविरहेपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वेनाभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वा** दिति । ननु तथापि व्यासज्यवृत्तिनिरुक्तोभयत्वेन साध्यत्वे न मूर्तत्वस्य व्यभिचारिता सम्भवति. एकप्रतियोगिमत्यपि अभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतया मूर्तत्वाधिकरणे मनस्युभयाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात्. हेतुमति प्रतियोगिव्यधिकरणस्यैव साध्याभावस्य व्यभिचारत्वात्, व्यभिचारलक्षणेपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यपर्यन्तस्यानिवेशादित्याशङ्कां निरस्यति— **नच तत्रे** त्यादिना । **व्याप्ति रेव**— व्याप्तिरिष्टैव । **तथात्वेपी** ति । **मूर्तत्वस्य** मनसि सत्त्वेपीत्यर्थः । **उभयत्वेने** ति । उभयत्वविशिष्टवत्ताया मनस्यसत्त्वादित्यर्थः. तथाच तत्रोभयत्वविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमितेर्भ्रमतया तत्प्रयोजकहेतोर्न सद्धेतुत्वस्वीकारसम्भवः; अत एव व्यभिचारलक्षणेपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यपर्यन्तमेव निवेश्यमिति भावः ।

[दी] ऽत्रोभयमिति प्रतीतेर्दुर्वारत्वत् । अत्यन्तपदञ्चात्यन्ताभावत्वनिरूपक प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितायाश्च लाभाय; अन्यथा सर्वस्यैवाऽभावस्य स्वसमानाधिकरणाभावान्तर भिन्नत्वात्तद्भेदस्य च स्वस्वरूपानतिरिक्ततया

एकाधिकरणे उभयत्वविशिष्टासत्त्वे मानमाह— **नात्रोभय** मिति ! अत्रोभयमिति प्रतीत्यभावो न हेतुतयोक्तः, उभयत्वेनैकस्य सत्त्वोपगमे उभयत्राधिकरणवृत्तितायाः तादृशप्रतीतिविषयतया एकस्मिन्नधिकरणवृत्ति त्वाभावेन तादृशप्रतीतेर्भ्रमत्वस्यावश्यकत्वात्तादृशप्रमाविरहोपपत्तेः ।

ननु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्याभावविशेषणत्वे लक्षणेऽत्यन्त पदवैयर्थ्यम् , धूमाद्यधिकरणनिष्ठवह्न्यादिभेदस्य प्रतियोगिसमानाधिकर णत्वेनैव साध्यतावच्छेदकस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकताया अकिञ्चित्कर त्वादित्याशङ्कायां साम्प्रदायिकोपदर्शितमत्यन्तपदप्रयोजनमाह— **अत्यन्त पदं चे** ति । **अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्य स्ये** ति । **लाभाये** त्यग्रिमेणान्वयः । स्वं यस्य प्रतियोगिनोऽत्यन्ता भावः तादृप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यपर्यन्तस्याभावविशेषणत्वलाभायेत्यर्थः । **अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिताया** इति । ' प्रतियोगितानवच्छे- दके ' त्यत्र या प्रतियोगिता निविष्टा तत्रात्यन्ताभावत्वरूपानुयोगिता निरूपकत्वविशेषणस्य लाभायेत्यर्थः । क्रमेण व्यावृत्तिमाह—**अन्यथे** ति । **सर्वस्यैवाभावस्ये** ति । हेतुसमानाधिकरणाभावत्वेनोपादेयस्य सर्वस्य गोत्वाद्यभावस्येत्यर्थः । **स्वसमानाधिकरणाभावान्तरभिन्नत्वात्** । स्वं यस्य समानाधिकरणं तादृशघटत्वाभावभेदवत्त्वादित्यर्थः । **स्वरूपा नतिरिक्तत्वात्**— गोत्वाद्यभावरूपाधिकरणस्वरूपत्वात् । अभावाधिकरण काभावप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणीभूताभावस्वरूपतेति सिद्धान्तादिति

[दी] प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः, सर्वेषामेवाभावानां हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावान्तरा त्मकस्य स्वभेदस्य प्रतियोगित्वादभावसाध्यकाव्याप्तेश्चेति सम्प्रदायविदः ।

भावः । **प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावस्य दुर्लभत्वापत्ते** रिति । गोत्वाद्यभावानामत्यन्ताभावत्वनिरूपकगोत्वादिरूपप्रतियोग्यसमानाधिकरण - त्वेपि स्वनिष्ठभेदत्वनिरूपकघटत्वाद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति भावः । नच भावस्वरूपस्यैवाऽभावस्य तादृशत्वं सुलभमिति वाच्यम्, तस्यापि स्वसमानाधिकरणभेदभिन्नत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यात्, भेदभेदस्याऽनवस्थाभयेनाधिकरणस्वरूपत्वाङ्गीकारात् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशे सर्वत्र न तादृशाभावाप्रसिद्धिः, किन्तु विशेषणताविशेषेण साध्यतास्थले; तन्मतेऽभावे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य निवेश्यत्वात् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य तत्र निवेशेपि तत्रैव तदप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या ; अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशेपि सर्वेषामेवाभावानां विशिष्टस्वाभावादिरूपात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनियमात् तदसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धेः । **यादृशप्रतियोगिते** त्यादिना वक्ष्यमाणरीतेरनुसरणे प्रतियोगिन्यत्यन्ताभावत्वनिरूपकत्वनिवेशवैयर्थ्यमत्राऽस्वरसबीजमेव । **हेतुसमानाधिकरण** ति । हेतुसमानाधिकरणस्य भेदत्वनिरूपकाभावान्तररूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेपि विवक्षितात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यवान् गोत्वाभावादिः, घटत्वाभावादिरूपसाध्यस्य तन्निष्ठस्वभेदात्मकस्य तस्य प्रतियोगित्वादित्यर्थः ।

अभावसाध्यके ति । घटत्वाभावादिसाध्यकपटत्वादिसाधनेत्यर्थः । अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितानिवेशेपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्या-

[दी] अथ यदा गोत्वं तदा गौरित्यत्रातिव्याप्तिः, प्रळयस्य गोध्वंस वत्त्वेन गवात्यन्ताभावानधिकरणत्वात् .

त्यन्ताभावप्रतियोगितावारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेश-ध्रौव्ये एतद्विशेषणमनर्थकम्; साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्य सामानाधिकरण्यं निवेश्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभाववारणेपि सर्वेष्वेवाऽभावेषु उक्तरीत्याऽत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यापि सत्त्वेन प्रकृतप्रतियोगितावद्सामानाधिकरण्यस्यैव निवेशनीयतया साध्यनिष्ठप्रतियोगिताश्रयासामानाधिकरण्यस्य सद्धेत्वधिकरणवृत्तित्वविशिष्टाभावेऽसत्त्वेनाऽव्याप्त्यप्रसक्तिरित्यस्वरसबीजम् ।

सम्प्रदायानुमतात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितानिवेशपक्षेऽतिव्याप्तिमाशङ्कते— अथेत्यादिना । यदा गोत्व मिति कालिकसम्बन्धेन गोगोत्वयोर्हेतुसाध्यत्वलाभाय गोमानयं गोत्वादिति प्रतिज्ञाहेतू अनभिधाय कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिबोधक 'दा' प्रत्ययघटितोदाहरणाभिधानम्। एवमग्रेपि । प्रळय स्येति । व्यभिचारनिरूपकहेत्वधिकरणस्येत्यादिः । ध्वंसवत्त्वेनात्यन्ताभावानधिकरणत्वादिति प्राचामनुमतं ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वमाहृत्य, एतदेवाग्रे निराकृत्य समाधेयम् ।

अथ कालिकसम्बन्धेन ध्वंसादिमत्यपि काले अत्यन्ताभाववृत्तावविरोधः, महाकालादौ समवायादिसम्बन्धेन गवात्यन्ताभावस्य सर्वानुमतत्वात्. नच कालिकसम्बन्धावच्छिन्नगवात्यन्ताभावस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नगोध्वंसात्यन्ताभावरूपताया अत्यन्ताभावस्य त्रितयप्रतियोगिकत्वमङ्गीकुर्वाणैः प्राचीनैरुपगमात् कालिकसम्बन्धरूपप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन गोध्वंसवति तत्सम्बन्धावच्छिन्नगवाभाववृत्तिर्न तेषामनुमतेति

वाच्यम् , एवमपि कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्यपि तेन सम्बन्धेनात्यन्ताभावस्य कालिकसम्बन्धेन वृत्तावविरोधात् ; तेन सम्बन्धेन प्रळये वर्तमानमत्यन्ताभावमादायातिव्याप्तिवारणसम्भवात ; अभावस्य सम्बन्धविशेषनिवेशे प्रयोजनाभावात् . नच प्रतियोग्यसामानाधिकरण्येनाऽघटितापि व्याप्तिरनुमित्यौपयिकी, तद्विशेषणानुपस्थितिदशायामपि अनुमितेरानुभाविकतया वक्ष्यमाणत्वात् ; तत्रचाभावस्य सम्बन्धविशेषोऽवश्यमेव प्रवेश्यः, अन्यथा हेतुमति कालिकादिसम्बन्धेन वर्तमानं साध्याभावमादायाव्याप्तेरिति तादृशव्याप्तावेवोक्तस्थले प्रमात्वप्रसङ्गपरोयं ग्रन्थ इति वाच्यम् , यत्र हेतुमति साध्याभावः कालिकसम्बन्धेन वर्तते तत्र प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्त्यैव सद्धेतुतानिर्वाहात् . प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यागर्भव्याप्तिग्रहस्य तत्र भ्रमत्वोपगमे क्षतिविरहात् , तादृशव्याप्तावप्यभावस्य सम्बन्धविशेषाप्रवेशात् ;—

मैवम् ;— प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशायां सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावप्यभ्रान्तस्यानुमितिरनुभवसिद्धा, तदनुरोधेन भावसाध्यके दैशिकविशेषणताविशेषेण हेतुमद्वृत्तित्वगर्भाया अपि व्याप्तेरनुमितिप्रयोजकता वाच्या. तथा सति तादृशव्याप्तिप्रमामादायोक्तस्थलेऽनुमितिप्रसङ्गपरतया एतद्ग्रन्थस्य सामञ्जस्यात । नच प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भव्याप्तावभावस्य सम्बन्धविशेषानिवेशादभावीयसम्बन्धविशेषागर्भप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भव्यभिचारग्रहविरोधित्वेनैव प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भतदगर्भव्याप्त्योरनुगमस्य तयोरेवानुमित्यौपयिकतया वक्तव्यतया, अभावीयसम्बन्धविशेषघटितव्याप्तिग्रहस्य तादृशव्यभिचारग्रहाप्रतिबन्धकतया तादृशव्याप्तेर्नानुमित्युपयोगितानिर्वाह इति वाच्यम् , तादृशव्याप्तिसङ्ग्रहायैवाभावीयसम्बन्धविशेषघटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्यभिचारग्रहविरोधित्वेन व्याप्तीनामनुगमनीयत्वात् ; तावताप्यभावीयसम्बन्धविशेष-

घटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तेस्सङ्ग्रहसम्भवात् । एवं सति अव्यावर्तकाभावीयसम्बन्धघटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिज्ञाना-दप्यनुमितिस्स्यादिति चेत्, इष्टमेवैतत् । एवं सति प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भाभावीयसम्बन्धविशेषघटितव्याप्तिप्रमातोप्युक्तस्थले अनुमिति प्रसङ्गो दुर्वार इति चेत् ! का क्षतिरस्माकम् ! । वस्तुतस्तु दीधिति कृता स्वयं निष्कर्षणीयहेतुमति प्रतियोग्यनधिकरणत्वनिवेशकल्पे प्रतियोगिन्यधिकरणत्वघटितव्याप्तावभावीयसम्बन्धविशेषनिवेशस्य निष्प्रयोजनत्वेपि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य हेतुमद्वृत्तितागर्भयथाश्रुत व्याप्तौ तदीयसम्बन्धविशेषनिवेशनमावश्यकम् ; अन्यथा संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ प्रतियोग्यनधिकरणगुणादिवृत्तित्वविशिष्टस्यापि संयोगाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणकालवृत्तितया अव्याप्तिप्रसङ्गात् । एकसम्बन्धेनैकाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्याप्य-यसम्बन्धेनाधिकरणान्तरवृत्तित्वात्प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावनिवेशकल्पेपि गुणादौ तद्विशिष्टस्य संयोगाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन कालवृत्तित्वात्तत्कल्पेप्यव्याप्तेरावश्यकत्वात् । नच प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविशिष्टस्य तस्य कालवृत्तित्वे प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावविशिष्टस्य न तद्वृत्तित्वसम्भवः, भावाभावविशिष्टस्यैकाधिकरणवृत्तित्वे प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावविशिष्टसंयोगाद्यभावस्य दैशिकविशेषणतयापि द्रव्यवृत्तित्वप्रसङ्गादिति वाच्यम् ; विरोधिनोर्भावाभावयोः कालिकसम्बन्धेनैकाधिकरणवृत्तितावद्भावाभावविशिष्टस्यापि कालिकसम्बन्धेन एकत्र वृत्तौ विरोधाभावात् । यद्यप्यभावस्य दैशिकविशेषणतासम्बन्धनिवेशे अभावसाध्यके व्यभिचारिणि भावस्य दैशिकविशेषणतानभ्युपगमेऽतिव्याप्तिश्च साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनिवेशे समवायसम्बन्धावच्छिन्नजात्यभावसाध्यके जातित्वादिहेतावव्याप्तिः, जात्यादिरूपहेतुमति तादृशसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः ; तथापि

[दी] संसर्गाभावमात्रोक्तावपि

साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन या साध्याभावस्य वृत्तिः तदन्यहेतुमद्वृत्तेः प्रकृतप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमति वृत्तेर्वा अभावविशेषणत्वोपगमान्न दोषः । उक्तस्थले हेतुमति काले कालविशेषवृत्तित्वविशिष्टनित्यस्यात्यन्ताभावप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिसङ्गतिः ।

अत्यन्ताभावत्वघटकनित्यत्वांशं परित्यज्य ध्वंससाधारणसंसर्गाभावत्वनिवेशे महाप्रलये गोत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसोपगमेऽपि ध्वंसस्याद्योक्तस्थलेऽव्याप्तिरशक्यते वारयितुमित्याशङ्क्याह— संसर्गाभावे ति । दैशिकविशेषणतयापि ध्वंसस्य कालवृत्तित्वमित्याशयेनोक्तशङ्कासङ्गतिः ; अन्यथाऽभावस्य तादृशसम्बन्धेन वृत्तित्वनिवेशे उक्तस्थलेऽपि ध्वंसस्याव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । न च प्रतियोग्यधिकरणमहाकाले गोध्वंसस्य दैशिकविशेषणतासत्त्वेऽपि प्रतियोग्यनधिकरणप्रलये तस्य तादृशसम्बन्धोऽप्रामाणिक इति वाच्यम् ; यदुपाधिविशिष्टस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वं तदन्योपाधिविशिष्टस्यैव महाकालस्य तदभावाधिकरणतया महाकालस्य दैशिकविशेषणतया ध्वंसवत्त्वे प्रलयात्मकोपाधेरपि तादृशसम्बन्धेन तदाधारताया आवश्यकत्वात् ; अन्यथा प्रलये गौर्नास्तीति व्यवहारानुपपत्तेः । अथवा दीधितिकृन्निष्कर्षणीयप्रतियोगिवैयधिकरण्यकल्पनाभिप्रायेणेदम् ; तत्कल्पे प्रयोजनाभावादभावे वृत्तिविशेषानिवेशात् । न चाभावे वृत्तिविशेषानिवेशे कालिकसम्बन्धेन गवात्यन्ताभावस्यापि प्रलये वृत्तेः संसर्गाभावमात्रपरत्वोक्तिविरोध इति वाच्यम् ; प्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धेन तत्प्रतियोगिनो गोध्वंसस्य हेत्वधिकरणेऽसत्त्वात् गवात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावात् ।

दी] यदा स्पन्दस्तदा द्व्यणुकम्, यदा ऽदृष्टं तदा जन्यं ज्ञानं दुःखं वा, यदा तस्यादृष्टं तदा तदीयज्ञानमित्यादावतिव्याप्तिः, द्व्यणुकत्वादेः द्व्यणुकादिमत्त्वशून्यखण्डप्रळयादिनिष्ठध्वंसप्रागभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । नहि तयोस्सामान्याभावत्वमते—

ध्वंसस्य तत्प्रतियोगिनोऽत्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकदैशिकविशेषणतासम्बन्धेन काले असत्त्वात् प्रतियोगिवैय्यधिकरण्यमक्षतमेव । **यदा स्पन्द** इति । अत्र च व्यभिचारनिरूपकाधिकरणं खण्डप्रळयः, जन्य द्रव्यानधिकरणे तस्मिन् द्व्यणुकासत्त्वात् पुनर्द्व्यणुकोत्पत्त्याद्यनुरोधेन परमाणूनां स्पन्दस्वीकारस्यावश्यकत्वात् । तथाच हेत्वधिकरणे तत्र द्व्यणुकसामान्यध्वंसप्रागभावयोरसत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः । द्व्यणुकनाशानुगुण क्रियाया उत्तरसंयोगनाश्यायाः अधिकरणे चरमपरमाणुसंयोगनाशरूप महाप्रळयपूर्वतृतीयक्षणे द्व्यणुकसामान्यध्वंससत्त्वादत्राप्यतिव्याप्तिर्न व्यभिचार सहेत्यतो **यदादृष्ट** मिति । ज्ञानत्वमात्रेण साध्यतायां प्रळये ईश्वरीय ज्ञानसत्त्वादयं सद्धेतुरेवेत्यतो **जन्य** मिति । नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति मते खण्डप्रळयेपि मुक्तात्मनि जन्यज्ञानसत्त्वात् सद्धेतुत्वं सम्भवतीत्यतो **दुःख** मिति । जन्यमात्रं प्रत्यदृष्टस्य हेतुतया महाप्रळयाव्यवहित प्राक्क्षणेपि तज्जनकीभूतस्यादृष्टस्यावश्यकत्वमिति तदा जन्यज्ञानत्वदुःखत्वाद्यवच्छिन्नध्वंससत्त्वान्नोपदर्शितस्थलयोरतिव्याप्तिस्सम्भवतीत्यतः स्थलान्तरमाह - **यदा तस्ये** ति । यदात्मसमवेतादृष्टं न प्रळयजनकं स तत्पदेन विवक्षितः । व्यभिचारश्चात्र खण्डप्रळये सुषुप्त्यादौ च बोध्यः । खण्डप्रळयनिष्ठद्व्यणुकादिध्वंसस्य द्व्यणुकत्वादिरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वासम्भवं व्युत्पादयति **नही** ति । **तयोः**– ध्वंसप्रागभावयोः । **सामान्याभावत्वमतेपि**- सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमतेपि । ध्वंस प्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वमते न तयोस्तथात्वमित्येतत्सूचयितुं मते

[दी] ऽप्येकविशेषप्रागभावविशेषान्तरध्वंसवत्यपि समये सामा-न्यावच्छिन्नध्वंसप्रागभावयोरसम्भव इति चेन्न;— प्रतियोगिमत इव ध्वंसादिमतोऽपि कालस्यात्यन्ताभाववत्त्वे विरोधाभावात्।

पीति। एकविशेषे ति। एकविशेषप्रागभाववति न सामान्यावच्छिन्नध्वंसस्य, विशेषान्तरध्वंसवति न सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रागभावस्य सम्भव इत्यर्थः। अन्यूनातिरिक्तवृत्तिधर्मस्यैवावच्छेदकतया तत्कालीनध्वंसादिप्रतियोगिताशून्यानागतादिपदार्थसाधारणधर्मस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवादिति भावः। यद्यप्येवं महाप्रळयवृत्तयोऽपि गोध्वंसाः प्रत्येकमेकैकगोव्यक्तिमात्रवृत्तिप्रतियोगिताका इति न कस्यापि ध्वंसस्य प्रतियोगितायास्समनियतं गोत्वम्, तथापि चरमध्वंसस्य यावद्गोप्रतियोगिकत्वोपगमे तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं गोत्वस्य सम्भवतीत्यभिप्रायेण संसर्गाभावत्वनिवेशे पूर्वोक्तस्थलमुपेक्ष्य द्व्यणुकादिसाध्यके स्पन्दादिहेतुकस्थले ऽतिव्याप्तिरभिहिता। वस्तुतस्तु ध्वंसप्रागभावयोर्व्यधिकरणप्रातियोगिकत्वविरहाच्चरमगोध्वंसस्यापि यावद्गोप्रतियोगिकत्वं न सम्भवतीति ध्येयम्। विरोधिनः प्रतियोगिनोऽधिकरणे काल एव चेदभावो वर्तते तदा सुतरां ध्वंसप्रागभाववति काले प्रळयादावसौ वर्तत इति सूचनाय प्रतियोगिमत इवेति दृष्टान्तः। विरोधाभावात्— बाधकाभावात्। तथा च हेत्वधिकरणे प्रळयादौ गोत्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वान्नोक्तस्थलेऽतिव्याप्तिरिति भावः। नच प्रळये गोत्वाद्यवच्छिन्नाभावोऽप्रामाणिकः प्रत्यक्षायोगादनुमानस्य चाप्रयोजकत्वादिति वाच्यम्,— प्रळये गौर्नास्तीति शब्दस्यैव प्रमाणत्वात्। नहि तादृशवाक्यस्याप्रामाण्यं कश्चिदुपैति। नच ध्वंसादिरेव नञर्थः नात्यन्ताभाव इति वाच्यम्; अन्वयिनावच्छेदकसमानाधिकरणप्रतियोगिताकाभावमात्रस्य नञा प्रतिपादने ऽतिप्रसङ्गात् तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधकताया एव तस्य व्युत्पन्नतया ऽत्यन्ता

[दी] अन्यथा अत्यन्ताभावस्य कालमात्रावृत्तित्वप्रसङ्गात् । इयांस्तु विशेषो यदेकस्य देशभेदावच्छिन्नं तथात्वम्, अपरस्य तु स्वरूपावच्छिन्नमिति, देशे कालस्येव काले देशस्यावच्छेदकत्वात्;

भावमात्रस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमते ध्वंसादेर्नञा प्रतिपादनासम्भवात् । अन्यथा— प्रतियोगिमति तद्ध्वंसप्रागभाववति च काले कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यात्यन्ताभावस्यावृत्तौ । अत्यन्ताभावस्य—तादृशात्यन्ताभावस्य । कालमात्रावृत्तित्वे ति । दैशिकविशेषणतयेत्यादिः । ननु ध्वंसप्रागभाववति अत्यन्ताभाववृत्तौ तस्य तदविरोधितावत्प्रतियोगिमति तद्वृत्त्या तस्य प्रतियोग्यविरोधिताप्यापद्येताविशेषादित्यत आह— इयांस्त्विति । एकस्य— प्रतियोगिमतोपि कालस्य । देशभेदावच्छिन्नम्— प्रतियोग्यनवच्छेदकदेशावच्छिन्नम् । तथात्वम्— दैशिकसम्बन्धेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नात्यन्ताभाववत्त्वम् । तथाच प्रतियोग्यभावयोरेकावच्छेदेन एकत्रावर्तमानत्वं विरोधित्वं तावताप्यक्षतमेवेति भावः । अपरस्य- ध्वंसादिमतः । स्वरूपावच्छिन्नम्- ध्वंसाद्यधिकरणतावच्छेदकरूपावच्छिन्नम्, तथात्वमित्यनुषज्यते । तथाच एकावच्छेदेन एकत्र वर्तमानतया ध्वंसाद्यविरोधित्वमत्यन्ताभावस्येति भावः । ननु काले वृत्तौ देशस्यावच्छेदकत्वे किं मानमत आह देशे कालस्येवे ति । यथा देशे दैशिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य वृत्तौ कालस्यावच्छेदकत्वमिदानीमत्र गौर्नास्तीत्यादिप्रतीतिबलात् . तथा काले कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य वृत्तावपि देशविशेषावच्छेदकत्वस्यावश्यकत्वं तथाविधप्रतीतिबलादेव, तादृशप्रतीतेः कालावच्छेदेन देशवृत्तिर्देशावच्छेदेन कालवृत्तिर्वा विषय इत्यत्र विनिगमकाभावात् ; अवच्छेदकत्वाधिकरणत्वयोरुभयोरेव सप्तम्यर्थत्वादिति भावः । प्रतियोगिमत्यपि काले गवात्यन्ताभावस्य वृत्तौ तस्यासमानाधिकरणान्तेन

[दी] तच्छून्ये च काले तदभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् । नच संसर्गाभावविशेषोऽत्यन्ताभावः , संसर्गाभावत्वंच संसर्गारोपजन्य प्रतीतिविषयाभावत्वरूपं जन्यताघटकनियमघटितमिति वाच्यम् , तद्वदन्यावृत्तित्वरूपनियमस्य तत्र घटकत्वात् ; एवं नियमान्तर स्यात्र प्रवेशेपि न क्षतिरित्याहुः । वक्ष्यते च नियमाघटितमेव संसर्गाभावादिलक्षणम् ! अनुपदमेव विवेचयिष्यते संसर्गाभावत्व-

---

वारणात्कथं तमादायोक्ताव्याप्तिर्वार्यत इत्यत आह—तच्छून्येचे ति । प्रतियोगिशून्ये प्रळयादावित्यर्थः । तदभावस्य— गवात्यन्ताभावस्य । प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात्— प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववत्त्वात् । सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वामत एव प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावस्याभावविशेषणत्वात् ; अन्यथा संयोगी सत्त्वादित्यादावेवातिव्याप्तिः तस्य व्याप्यवृत्तितापक्षे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वस्यैव निवेशनीयतया प्रळयादिवृत्तिगवात्यन्ताभावस्यान्यत्र प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेपि लक्षण घटकत्वाव्याघातादिति भावः । संसर्गाभावत्वतद्घटितात्यन्ताभावत्वयो र्व्याप्तिघटितत्वेनानवस्थामाशङ्कते नचे ति । संसर्गाभावविशेषः— सदातनसंसर्गाभावः । संसर्गारोपः—तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धेन प्रतियोग्यारोपः । तद्वदन्यावृत्तित्वे ति । स्वाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन तद्वतोऽन्यस्मिन्नवर्तते यद्यतदन्यत्वेत्यर्थः । तत्र— जन्यत्वे । षष्ठयर्थे सप्तमी । नियमान्तरस्य— अविशिष्टधीव्यावृत्तविशिष्टधीनियामकत्वरूप सम्बन्धत्वघटकनियमस्य । अत्र— संसर्गाभावत्वशरीरे । न क्षति रिति । तद्वदन्यावृत्तित्वरूपनियमस्यैव तत्र प्रवेशनीयत्वादिति भावः । स्वमतं नियमान्तराभावस्यानुपदं वक्ष्यमाणत्वादाहुरित्युक्तम् । नियमाघटितमे वे ति । आरोपस्याभावबुद्धिहेतुताया निर्युक्तिकत्वात् तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्यैव संसर्गाभावत्वा

[दी] निवेशे प्रयोजनविरहोऽव्याप्तिश्च । अथ ज्ञानवान्द्रव्यत्वाद्विशेषगुणवान् मनोऽन्यद्रव्यत्वाज्जातिमान्भावत्वादित्यादौ समवायेन ज्ञानादेस्साध्यतायामतिव्याप्तिः, साध्यशून्यानामपि हेतुमतां विषयत्वविशेषणत्वैकार्थसमवायैस्साध्यवत्त्वादिति चेत् ? नैवम्, प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदधिकरणं सम्बन्धिर्वा तद्वृत्तित्वाभावस्य विवक्षितत्वात् । भवति चैवमन्योन्याभावोपि प्रतियोग्यसमा

दिति भावः । प्रयोजनविरह इति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य निवेशनीयतयाऽन्योन्याभावत्वादिनिरूपकप्रतियोगितामादाय दोषाप्रसक्तेरिति भावः । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैय्यधिकरण्यनिवेशकल्पमभिप्रेत्याह अव्याप्तिश्चे ति । तन्मते सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभावमादाय दोषवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव निवेशनीयतया तादात्म्यसम्बन्धेन यत्र साध्यता तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसंसर्गाभावप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरप्यापद्यत इत्यर्थः । ननु विषयतायावृत्त्यनियामकत्वे प्रतियोगिवैय्यधिकरण्ये सम्बन्धित्वानिवेशपक्षे पूर्वस्थलीयातिव्याप्तेरसङ्गतिरित्यत आह विषये ति । दिगुपाधीनां देशे वृत्तावच्छेदकत्वमेव न त्वधिकरणत्वमिति मते मनसो मूर्तत्वेपि न दैशिकविशेषणतया अधिकरणत्वमिति द्रव्यत्वमात्रस्य हेतुत्वे मनोरूपहेत्वधिकरण एव साध्याभावः प्रतियोगिव्यधिकरण इति नातिव्याप्तिसम्भव इत्यतो मनोन्ये ति । ननु दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते इति सद्धेतुरेवेत्यतो दूषणान्तरमाह जातिमानिति । साध्यशून्यानामपी ति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यादिः । एवम्— अधिकरणत्वस्थाने सम्बन्धित्वनिवेशे । अन्योन्याभावोपी ति । तथा च न तादात्म्यसम्बन्धेन

[दी] -नाधिकरणः । तद्विशिष्टस्य हेत्वधिकरणवृत्तित्वं वाच्यम् , तेन

साध्यतायामव्याप्तिरिति भावः । तद्विशिष्टस्य — प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नस्य । तेने ति । कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादौ कपिसयोगाभावरूपसाध्याभावस्य गुणादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववत्त्वेपि हेत्वाधिकरणीभूतवृक्षादेर्न कपिसंयोगसामानाधिकरण्याभावविशिष्टकपिसंयोगाभाववत्त्वम् , यत्र सामानाधिकरण्यविशिष्टवत्त्वं तत्र तदभावविशिष्टाधिकरणत्वाप्रत्ययादतस्साध्याभावो न लक्षणघटक इति नाव्याप्तिरिति भावः । हेत्वाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावनिवेशनेनाव्याप्तिवारणस्य सुकरत्वेपि मूलोपात्तहेतुसामानाधिकरण्यांशनिवेशवैयर्थ्यभिया न तथा विवक्षितम् । सार्वभौमेनादृतं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकीभूतहेत्वधिकरणावच्छिन्नहेतुसामानाधिकरण्यस्य चाभावविशेषणत्वमुपेक्ष्य उपाध्यायमते प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वरूपविशेषणवैशिष्ट्यावच्छेदेन हेतुसामानाधिकरण्यरूपविशेषणवैशिष्ट्यनिवेशन एव लाघवमित्यालोच्य तदनुयायिना दीधितिकारेण प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नहेतुसामानाधिकरण्यं निदेशितम् । यथाश्रुतमूललभ्योऽयमेवार्थः, प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यहेतुसामानाधिकरण्ययोरुद्देश्यतावच्छेदकविधेयभावस्य विवक्षितत्वात् ; उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरवच्छेद्यावच्छेदकभावलाभस्य च व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य हेतुसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगाभावादेस्सत्त्वादिव्याप्यत्वप्रसङ्गः, सत्त्वादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वस्य सत्त्वादिव्याप्तित्वादिति सार्वभौमोक्तदूषणमेतन्मते निरवकाशम्; तादृशव्याप्तावनेन पारिभाषिकस्यैवावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् , तादृशस्य च तथाविधहेतुतावच्छेदकव्यावृत्तत्वात् । अन्यथा विषयितासम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नस्य ज्ञानत्वादिव्याप्यताया दुर्वारत्वात् , तादृशसम्बन्धेन

[दी] नाव्याप्यवृत्तिसाध्यकासङ्ग्रहः । तद्वद्वृत्तिभिन्नत्वं तु नार्थः, अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । अत्र च सामानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वम्, प्रतीतेरन्यथैवोपपादितत्वादित्यस्वरसात्प्रतियोगिवैयधिकरण्येत्यादिविशेषणं वक्ष्यति । तच्च हेत्वधिकरणे

ज्ञानत्वादिसामानाधिकरण्ये ज्ञानविषयतारूपे घटत्वादेरवच्छेदकत्वात् । ननु अव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वरूप प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वमेव निवेश्यताम् , किमुक्तविवक्षया ? गुणादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववतोपि कपिसंयोगाभावादेः प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वविरहात् , भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वानुपगमादित्यत आह- तद्वद्वृत्ती ति । प्रतियोगिमद्वृत्तीत्यर्थः । **नार्थः**— न प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदेन विवक्षितः । **अव्याप्यवृत्ती** ति । संयोगी सत्त्वादित्यादावित्यर्थः । **अतिप्रसङ्गादि** ति । संयोगरूपसाध्याभावस्य द्रव्यादौ प्रतियोगिसमानाधिकरणतया तद्भिन्नत्वविरहेण लक्षणाघटकत्वादिति भावः ।

अत्र च सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितायाः प्राक्स्वयं दूषितत्वात् प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावनिवेशपक्षे ऽप्यतिव्याप्तिवारणमशक्यमित्येतादृशानुपपत्तिमेव ' यद्वे ' त्यादिकल्पान्तरानुसरणबीजतया व्याचष्टे **अत्रचे** ति । असामानाधिकरण्यनिवेशकल्पे चेत्यर्थः । **इत्यस्वरसादि**त्यनेनान्वयः । **प्रतीतेः**— संयोगाभावे गुणे न संयोगसामानाधिकरण्यमित्यादिप्रतीतेः, **अन्यथा**- गुणादिनिष्ठसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाद्यभावविषयकतया । ननु कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादावपि कपिसंयोगाभावादिरूपसाध्याभावस्य प्रतियोगिवैय्यधिकरण्यावच्छेदकगुणादिवृत्तित्वावच्छिन्नतया लक्षणघटकतैवेत्यव्याप्तिरत आह—**तच्चे** ति । प्रतियोगिवैय्यधिकरण्यं चेत्यर्थः । **हेत्वधिकरणे**-हेत्वधिकरणनिरूपितम् । एतत्कल्पे च पृथक् हेतुसामा-

[दी] बोध्यम् । प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वाधिकरणवृत्त्यभावेति पुनस्याभावन्तार्थनिष्कर्षः । ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित् तत्सामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकयत्किंचिदव च्छिन्नस्य वाऽनधिकरणत्वमुक्तम् ? आद्ये ऽव्याप्यवृत्तिसाध्यके ऽव्याप्तिः , एकप्रतियोग्यधिकरणस्यापि तद्व्यक्त्यन्तरानधिकरणत्वात् ; द्वितीये संयोगसामान्याभाववान् द्रव्यत्वाभाववान् वा सत्त्वादित्या दावतिव्याप्तिः, साध्याभाववतो द्रव्यस्य तत्प्रतियोगिसंयोगविशेषा-

---

नाधिकरण्यं न निवेश्यमेवेति भावः । एवंच हेत्वधिकरणनिरूपित प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वमेवाभावे विशेषणं देयम् , नतु तदवच्छेदकाव-च्छिन्नत्वम्, अनतिप्रयोजनकत्वात् । वृत्तौ प्रतियोग्यनधिकरणनिरूपितत्व हेत्वधिकरणनिरूपितत्वयोर्निवेशापेक्षया तत्र हेत्वधिकरणनिरूपितत्वस्य हेत्व धिकरणे च प्रतियोग्यनधिकरणत्वस्य निवेशे लाघवमित्यालोच्य तथैव निष्कर्ष यति-- प्रतियोग्यनधिकरणीभूते ति । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना नधिकरणेत्यर्थः । तेन न दर्शितातिव्याप्तिः । यस्य कस्यचिदित्यादि षष्ठ्यन्तानामनधिकरणत्वमित्यनेनान्वयः। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि न्नस्य यस्य कस्यचिदनधिकरणत्वम्- स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि न्नाधिकरणप्रतियोगिकभेदमात्रम् । तत्सामान्यस्यानधिकरणत्वम् — स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनानुगतीकृतप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकर - णत्वावच्छिन्नभेदः । प्रतियोगितावच्छेदक यत्किञ्चिदिति । प्रति योगितावच्छेदकं तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेश्य तदवच्छिन्नाधिकरणत्वावच्छिन्न भेदो वा विवक्षित इत्यर्थः । नव्यमते संयोगसामान्याभावस्य केवला न्वयितया तत्र साध्ये सत्तादिः सद्धेतुरेवेत्यतो द्रव्यत्वाभाववान्वे ति । तत्प्रतियोगी ति । संयोगरूपसाध्याभावप्रतियोगीत्यर्थः । तत्तत्संयो-

[दी] भाववत्त्वात्; नित्यत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वाभावात्मकतत्प्रतियोगिनो ऽनधिकरणत्वाच्च ; स्वाभावात्मकस्य विशिष्टस्यापि द्रव्यत्वस्य

गत्वाद्यवच्छिन्नाभावाभावस्य तत्तत्संयोगादेः संयोगसामान्यानतिरिक्तत्वादिति भावः । द्रव्यत्वरूपाभावस्य एकव्यक्तिकतया व्यक्तिविशेषाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं न घटत इत्यतस्तस्य किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमाह— **नित्यत्वादी** ति । आदिना जन्यत्वादि परिग्रहः ।

ननु विशिष्टाभावो विशिष्टस्यैव द्रव्यत्वस्य प्रतियोगी, नतु शुद्धस्य तस्येति कथं शुद्धद्रव्यत्वस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपपत्ति रित्यत आह— **स्वाभावे** ति । नच सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिसम्भव इति वाच्यम्;— प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशपक्षे उक्तक्रमेणासम्भवस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्वैयधिकरण्यनिवेशपक्षे स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सर्वेषामेवाभावानां प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादव्याप्तेः प्रसक्त्या यत्सम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाव एव विवक्षणीयः, एवंचोक्तस्थले स्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वाप्रसिद्धावपि संयोगादिसम्बन्धेन घटाद्यभावीयप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेतुमन्निष्ठघटाद्यभावीयप्रतियोगितासु स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वद्रव्यत्वाभावत्वाद्यवच्छिन्नत्वोभयाभावस्याक्षतत्वादतिव्याप्तिरित्यभिप्रायात्

[दी] द्रव्यत्वानतिरेकात् : तृतीये कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादाव व्याप्तिः, साध्याभावानां कपिसंयोगानां गुणानामधिकरणस्यात्मन स्तत्प्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वात् ।

केचित्तु, स्वप्रतियोगिसामान्यानधिकरणहेत्वधिकरणकत्वेन गगनाभाव एव तादृशप्रतियोगिव्यधिकरणः; नच स्वप्रतियोगिसामान्यान्तर्गतनित्यत्वादिविशिष्टगगनाभावाभावरूपप्रतियोग्यधिकरणहेत्वधिकरणकत्वेन तस्य न तथात्वसम्भव इति वाच्यम् ,-- नित्य एव नित्यत्वविशिष्ट गगनाभावाभावो नास्तीति प्रत्ययात् तत्प्रत्ययस्य च नित्यत्वे नित्यत्व विशिष्टगगनाभावाभावाभावत्वकल्पनैनैवोपपत्तेर्गगनाभावे तदकल्पनात् , नित्यत्वविशिष्टगगनाभावाभावस्य गगनाभावाप्रतियोगित्वादित्याहुः । तन्न, तथापि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टगगनाभावाभावरूपप्रतियोग्यधिकरणहेत्वधिकरणकत्वेन गगनाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वसम्भवात्, पूर्वक्षणावृत्तावपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टगगनाभावाभावो नास्तीति प्रत्ययात् पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टगगनाभावाभावत्वस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वे कल्पयितुमशक्यत्वेन गगनाभावानतिरिक्तविशिष्टगगनाभाव एव तत्त्वस्य कल्पनीयतया पूर्वक्षण वृत्तित्वविशिष्टगगनाभावाभावे गगनाभावप्रतियोगित्वावश्यकत्वादिति । स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेः वृत्तिमत्त्वे तु नैष दोष इति ध्येयम् । आत्मनि संयोगसामान्याभावस्य सर्वमतसिद्धित्वविरहात् कपी ति । जन्यद्रव्यवृत्तिहेतुके हेत्वधिकरणजन्यद्रव्ये गुणसामान्याभावस्याप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन स्वमते सत्त्वात्तत्र तादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्यं न घटते, अत आत्मत्वहेतुकानुसरणम् । गुणसामान्याभावत्वस्य कपिसंयोगस्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्फुटीकर्तुं कपिसंयोगानां गुणत्व कीर्तनम् । तत्प्रतियोगितावच्छेदके ति । तथाच तादृशाभावा अपि

[टी] मैवम्– यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत-

---

दत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणा एव, तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् कपिसंयोगाभावत्वस्याव्याप्तिरिति भावः । **यादृशे** ति यद्यत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वावच्छिन्नभेदवत्त्वमित्यर्थः । कपिसंयोग्येतत्त्वादित्यादौ यत्किंचित्कपिसंयोगादिव्यक्त्यनधिकरणत्वेपि हेतुमतः कपिसंयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणसामान्यभेदवत्त्वासम्भवात् स्वपदेन तादृशप्रतियोगितोपात्तुं न शक्यत इति नाव्याप्तिः । द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादौ हेतुमतो द्रव्यादेर्विशिष्टद्रव्यत्वाभावरूपप्रतियोग्यधिकरणत्वेपि द्रव्यत्वाभावत्वावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वात् तस्य लक्षणघटकतेति नातिव्याप्तिः । कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादौ च कपिसंयोगाभावत्वावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदवच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणमेव **हेतुमत्**, किन्तु गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणमेव तदनवच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदकमिति नाव्याप्तिरिति भावः । न चैवं घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं धूमवत् तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकंच वह्नित्वमित्याकारकस्वाभावकूटावगाहिनः समूहालम्बनज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वमनुपपन्नम्, अभावकूटघटिततया व्याप्तेर्दुर्ज्ञेयत्वापत्तिश्चेति वाच्यम्, हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य अन्येनावच्छेदिका या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकत्वस्य एकसामान्याभावरूपस्य निवेशे तात्पर्यात् । तादृशभेदप्रतियोगितायां स्वावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन अनवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणतयैव तादृशत्वेऽपि यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यम् । तन्निष्ठसम्बन्धेन तादृशभेदप्रतियोगित्वानवच्छेदक

[दी] स्तदनवच्छेदकत्वस्योक्तत्वात । अत्र च ग्राह्यसामानाधिकरण्ये हेत्वोर्यादृशसम्बन्धः प्रविष्टस्तेन सम्बन्धेन -यो हेतुमान् तत्र वर्तमानत्वमभावस्य साध्यस्य च यादृशसम्बन्धः प्रविष्टस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगितायाः अनवच्छेदकत्वं वाच्यम् , तेन धूमसमवायिनिष्ठात्यन्ताभावस्य संयोगावच्छिन्नप्रतियोगितायाः धूमसंयोगिनिष्ठाभावस्य च समवायावच्छिन्नप्रतियोगितायाः अव-

---

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति पुनरन्योन्याभावघटितलक्षणनिष्कृष्टार्थो बोध्यः । सम्बन्धसामान्येन हेतुमत्त्वनिवेशेऽव्याप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् सम्बन्धविशेषेण हेतुमत्त्वम्, प्रतियोगितायां सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वानिवेशेनासम्भवस्य वाच्यतया तत्र तच्च निवेशयति— **अत्रचे** ति । **ग्राह्यसामानाधिकरण्ये**— अनुमितिकारणीभूतज्ञानविषयहेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यशरीरे । **साध्यस्यचे** ति । अत्रापि **ग्राह्यसामानाधिकरण्य** इति प्रविष्ट इति चानुषज्यते; तथ च तत्सम्बन्धेन हेतुमति वर्तते योऽभावः तदीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्मः तदवच्छिन्नस्य तेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन अधिकरणे तेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानत्वं तादृशसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यानुमितिप्रयोजकमित्यर्थः । व्यापकतावटकसाध्यीयसम्बन्धेन साध्याधिकरणे तादृशसाधनीयसम्बन्धेन साधनस्यावर्तमानत्वग्रहदशायामनुमितिवारणाय सामानाधिकरण्यशरीरेपि सम्बन्धविशेषनिवेशनम् ।

वस्तुतस्तु विरुद्धत्वेन ज्ञायमानधर्मवत्ताज्ञानस्यानुमितावेव प्रतिबन्धकतायाः वक्ष्यमाणतया सामानाधिकरण्यशरीरे सम्बन्धविशेषानिवेशेपि न क्षतिः, सामानाधिकरण्यावगाहितायाः प्रयोजकत्वंच विशिष्टपरामर्शनिर्वाहायोपेयते, पर्वतीयधूमव्यापको वह्निरिति व्यापकतापरामर्श-

[दी] च्छेदकत्वेपि वह्नित्वस्य न क्षतिः । यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वं हेतुगतो वक्तव्यम्, तथाच सम्बन्धभेदेन प्रतियोगिता न विशेषणीया; एवं स्थिते सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्वं निवेशनीयम्, न त्वधिकरणत्वम्, तथाच धर्मिणो व्याप्यत्वं व्यापकत्वं च निर्वहति । तथाहि, तादात्म्येन धूमवतः सम्बन्धिनि महानसे वर्तमानो यो ऽन्योन्याभावस्तस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकवह्निमत्त्वावच्छिन्नस्य

हेतुताया दूषितत्वात्; नच स्वव्यापकसाध्यकहेतुमानित्याकारकः सामानाधिकरण्यानवगाहिविशिष्टपरामर्श एव हेतुरास्तामितिवाच्यम्, बहुव्रीह्यर्थस्य सामानाधिकरण्यपर्यवसिततत्वात्; इति ध्येयम् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्थाने साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशन एव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्त्यधिकरणनिष्ठसम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभावमादाय दोषस्यापि निराकरणसम्भवे प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशनमफलमित्याशयेनाह— यद्वेत्यादि । तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकतानिर्वाहाय प्रतियोग्यनधिकरणत्वमनुक्त्वा प्रतियोग्यसम्बन्धित्वमभिहितम् ।

ननु प्रतियोगिवैयधिकरण्ये सम्बन्धित्वनिवेशेऽपि तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिर्न निर्वहति, तादृशसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणाप्रसिद्ध्या तद्घटितसाध्यसामानाधिकरण्यस्याप्रसिद्धेरित्यत आह— एवंस्थिते इति । प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे सम्बन्धित्वनिवेशे सतीत्यर्थः । सम्बन्धित्वं निवेशनीयमिति । तथाच साध्यसामानाधिकरण्यं साध्यसम्बन्धिसम्बन्धित्वम् । अभावस्य हेतुसामानाधिकरण्यमपि हेतुसम्बन्धिसम्बन्धित्वं आदिना ग्राह्यम् । धर्मिणः— धूमवदादेर्वह्निमदादेश्च । तदेव दर्शयति— तथाहीति । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नेति पूर्वकल्पाभिप्रायेण । धूमवद्वह्निमतोर्व्याप्तिमुक्त्वा धर्मिणो

[दी] वह्निमतस्तादात्म्येन सम्बन्धिनि महानसे धूमवतस्तादात्म्येन सम्बन्धित्वम् ; एवं धर्मिणो धर्मव्यापकत्वव्याप्यत्वे बोध्ये । अत एव जलादीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वं तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते । यथा च यादृशेन सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृहीता तादृशेन सम्बन्धेन तस्य पक्षविशिष्टज्ञाने यादृशेन सम्बन्धेन च साध्यस्य व्यापकत्वमवगतं तादृशेनैव साध्यपक्षयोः विशिष्टानुमितिः, तेन

धूमवदादेर्वह्न्यादिरूपधर्मव्याप्यत्वं वह्निमदादिरूपधर्मिणश्च धूमादिरूपधर्मव्यापकत्वं चाह— एवमिति । अतएव- तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिव्यवस्थापनादेव, तत्र तत्रोक्तमिति पृथिवीत्वेनेतरभेदसाधनायेत्यादिः । सङ्गच्छत इति । अन्यथा जलादीनां संयोगादिना पृथिव्यादिवृत्तितया तेन सम्बन्धेन व्याप्तेर्जलादिभेदसाधनानुपयोगितया च तदुक्त्यसङ्गतेरिति भावः । पृथिवीत्वाभावस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावेन पृथिवीत्वस्वरूपेण जलादिभेदः सिद्ध्यति, नतु कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावेनेत्यत्र पृथिवीत्वेन व्याप्यस्य जलादेरन्योन्याभाव एव सिद्ध्यति न त्वत्यन्ताभाव इत्यत्र वा किं नियामकमित्याशङ्कायां व्यतिरेकिणि तत्सम्बन्धघटितव्यापकत्वेन गृह्यमाणस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकादेवाभावाद्धेतोर्येन सम्बन्धेन यस्य व्याप्यता गृहीता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव तदभावस्सिद्ध्यतीति समाधास्यन् अन्वयिनि व्यापकताघटकसम्बन्धेन व्याप्यवत्ताज्ञानात् व्यापकताघटकसम्बन्धेनैव व्यापकं सिद्ध्यतीति नियमं दृष्टान्तविधया दर्शयति – यथाचे ति । तादृशेन — तादृशेनैव । विशिष्टज्ञाने— पक्षधर्मिकविशिष्टज्ञाने । विशिष्टानुमितिः – वैशिष्ट्यविषयकानुमितिः । व्याप्यताघटकसम्बन्धेनैव व्याप्यव्याप्यवत्ताज्ञानं हेतुरिति नियमस्य व्यापकताघटकेनैव सम्बन्धेन च व्यापकस्यानुमितिनियमस्य च क्रमेण प्रयोजनमाह – तेने ति ।

[दी] न संयोगेन धूमावयवे नवा समवायेन पर्वते वह्निधीः. तथैव च गतव्यापकताघटकसम्बन्धेन व्यापकस्याभावग्रहे गृहीतव्याप्यता-घटकसम्बन्धेन व्याप्यस्याभावस्सिध्यतीति । कथमन्यथा समवायेन वह्निविरहिणि महानसे संयोगेन संयोगेन वा वह्निविरहिणि स्वावयवे समवायेन धूमो न निवर्तते, निवर्तते च संयोगेन वह्निविरहिणि स्वावयवे संयोगेनेति [नियम] उपपद्यते ? तथाच तादात्म्यसम्बन्धेन जलादीनां व्याप्यत्वग्रहात् व्यापकनिवृत्त्या तादात्म्येनैव तेषामभावस्सिद्ध्यति, स एव चान्योन्याभावः ।

अनवतीर्णबाधस्याभ्रान्तस्येति शेषः । धूमावयवे न वह्निधीरित्यन्वयः । तस्य समवायेन वह्निव्याप्यधूमवत्त्वेऽपि व्याप्यताघटकेन संयोगेन तद्वत्त्वाभावादिति भावः । नवा समवायेने ति । पर्वतवृत्तिहेतुं प्रति समवायेन वह्नेरव्यापकत्वादिति भावः । प्रकृतोपयुक्तनियमद्वयमाह— तथैवे ति । सम्बन्धेन-- सम्बन्धेनैव । एतन्नियमद्वयस्य प्रयोजनान्तरानुरोधेनाप्यावश्यकत्वमिति दर्शयति— कथमन्यथे ति । अन्यथा- एतादृशनियमानभ्युपगमे । इति कथमुपपद्यत इत्यन्वयः । महानसे संयोगेन धूमो न निवर्तत इत्यन्वयः । महानसधर्मिकसिद्धिविषयसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्ननिवृत्तिप्रतियोगी नेत्यर्थः । निवर्तते चे, ति धूम इत्यनुषज्यते । प्रकृतमाह— तथाचे ति । व्याप्यत्वग्रहात्— स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नपृथिवीत्वाभावनिष्ठव्यापकतानिरूपितव्याप्यताग्रहात् । व्यापकनिवृत्त्या— स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकेनैव पृथिवीत्वाभावाभावेन । तेषाम्— जलादीनाम् । नन्वेतावतापि अत्यन्ताभावसिद्धिः कथं निराकृतेत्यत आह— स एव चे ति । स चान्योन्याभाव एवेति योजना, तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावश्चान्योन्याभाव एव नात्यन्ताभाव इत्यर्थः । अतो

[मू] इत्थमेव च तादात्म्याद्वृक्षशिंशपयोः व्याप्तिनिश्चय इति सङ्गच्छते । अत एव गोत्वत्वाग्रहदशायां यत्र सास्नादिमान् गौरिति तादात्म्येन

नेतरात्यन्ताभावसिद्धिरिति भावः । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तौ प्राचां सम्मतिमाह—इत्थमेव चेति । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिस्वीकारेणैव, इति, ग्रन्थः सङ्गच्छत इत्यन्वयः । ननु तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्त्यनभ्युपगमे का क्षतिः? पृथिव्यां जलादिभेदसिद्धेर्जलादिभेदाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन पृथिवीत्वज्ञानादेव सम्भवात्, पृथिव्येकदेशे जलादिभेदप्रसिद्ध्या तादृशव्याप्तिग्रहसम्भवस्य व्यतिरेकिणि वक्ष्यमाणत्वात्, तादात्म्यसम्बन्धेन धर्मिणोऽनुमितेरप्यनुभवसिद्धत्वे धर्मितादात्म्यनिष्ठव्यापकताज्ञानस्यैव तद्धेतुतायाः स्वीकरणीयत्वात्, असति प्रतिबन्धके तत्तादात्म्यादिविधेयकानुमितौ तादात्म्यसम्बन्धेन तस्य विधेयत्वोपगमे क्षतिविरहादित्यत आह—अत एवेति । अत एव—तादात्म्येन व्याप्तिस्वीकारादेव । गोत्वत्वाग्रहदशायां गौः सिद्ध्यतीत्यन्वयः । अन्यथा तत्र गोत्वत्वरूपसाध्यतावच्छेदकानुपस्थित्या गोत्वसाध्यकानुमित्यौपयिकव्याप्तेर्दुर्ग्रहतया गोत्वसाध्यकानुमितेः, गोतादात्म्यस्यापि गोत्वरूपतया तन्निष्ठव्यापकताया अपि गोत्वत्वोपस्थितिमन्तरेण दुर्ग्रहतया तादात्म्यधर्मिकव्यापकताज्ञानाधीनतादात्म्यसंसर्गकगवानुमितेश्चासम्भवेन अयं गौरित्याकारकानुमितेरनुभवसिद्धाया अपलापप्रसङ्गादिति भावः ।

यद्यपि गोत्वांशे गोत्वत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य व्यापकतावच्छेदकत्वावगाहिग्रह एव गोत्वेन गोसाध्यकानुमितावपि हेतुर्वाच्यः, निर्धर्मितावच्छेदककव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्य व्यभिचारज्ञानाप्रतिबध्यतयाऽनुमित्यजनकत्वादिति तादात्म्येन गोत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितिरपि गोत्वत्वानुपस्थितिदशायां न सम्भवति, तथापि वक्ष्यमाणप्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणाभिप्रायेणेदमभिहितम् ।

तन्मते—स्वरूपतस्साध्यतावच्छेदकप्रकारिकायामनुमितौ स्वरूपतः साध्यतावच्छेदकप्रकारकस्य साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावावगाहिज्ञानस्य हेतुतया तत्र गोत्वत्वज्ञानाभावेऽप्येनानुपपत्त्यभावात्, ईदृशयुक्त्या तादात्म्येन व्यापकतासिद्धिवत् गोत्वत्वाद्यग्रहदशायां यत्र गौस्तत्र सास्नादिरिति व्याप्तिग्रहाधीनगवादिहेतुकसास्नादिसिद्ध्यनुरोधात् तत्सम्बन्धेन व्याप्यतासिद्धिरपि द्रष्टव्या ।

केचित्तु- तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकत्वानुपगमेपि गवान्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानाद्गोत्वादिविधेयकानुमितिर्निष्प्रत्यूहैव, तथा सति अयं गौरित्याकारकताप्यनुमितेर्निर्वहति, स्वरूपतो गोत्वावगाहिनो गवान्यावृत्तित्वज्ञानात्स्वरूपत एव गोत्वविषयिण्यास्तस्यास्सम्भवात् ; नचाऽनवच्छिन्नविधेयताया अक्लृप्तत्वात्तादात्म्यसम्बन्धेन गोरेव विधेयत्वमुचितम्, अयं गौरित्यादिवाक्यजन्यबोधे तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नगवादिविधेयतायाः क्लृप्तत्वादिति वाच्यम्,- अयं गौरित्याकारके इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यक गोत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षे या गोत्वादिप्रकारता तस्या एव विधेयतात्वोपगमे अनुमितौ तत्कल्पनेऽतिरिक्तविधेयताकल्पनाभावात् ; अस्तु वा गवान्यावृत्तिस्वरूपव्याप्तिज्ञानादेव तादात्म्येन गवानुमितिः; किं तादात्म्येन व्यापकतयेत्याशङ्कानिराचिकीर्षयोक्तं गोत्वत्वाद्यग्रहदशाया मिति; गवेतरावृत्तित्वस्य हेतुभूतसास्नादावग्रहदशायामित्यर्थ इत्याहुः । तन्न ; गवेतरावृत्तित्वमात्रस्य गोत्वत्वशब्दार्थताविरहेण उदक्षरताया दुर्वारत्वात् । गोत्वत्वपदं तद्वृत्तिधर्मपरमिति तु न सम्यक्, गोत्वत्वस्य विशिष्टगोवृत्तित्वरूपस्य स्वरूपतो भानासम्भवेन तज्ज्ञानदशायां तद्वृत्तिधर्मभानस्यावश्यकत्वात् ।

अपरे तु- गोत्वत्वाद्यग्रहदशायामपि गौस्सिद्ध्यतीत्यन्वयः । यदा गोत्वत्वमनुमितौ न भासते तदापि तत्र गौर्भासत इत्यर्थः । स्वरूपतो

गोत्वादिप्रकारिका गवाद्यनुमितिर्भवतीति यावत् । तादात्म्येन व्याप-कतानुपगमे गोत्वस्यैव सास्नादिलिङ्गकानुमितौ भानस्योपगन्तव्यतया विधेयताश्रयावच्छिन्नत्वनियमेन स्वरूपतो गोत्वप्रकारकानुमिते रनुभवसिद्धाया अनुपपत्तिरित्युपष्टम्भसङ्गतिरिति प्राहुः । यत्तु अनवच्छेद कत्वांशे तादात्म्यसम्बन्धेन स्वरूपतस्साध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादनव-च्छेदकत्वांशे आधेयतासम्बन्धेन स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञानाद्वा स्वरूपतस्त-त्प्रकारकानुमितिरित्युपगमेन गोत्वत्वाग्रहदशायामपि तादात्म्येन व्याप-कताज्ञानादनुमितिर्निर्वहतीति नोक्तानुपपत्तिरिति ; तदसत्, अयं गौरि त्यादिज्ञानानुव्यवसाये स्वरूपतो गोत्वादिविशेषितप्रकारिताप्रकारेण ज्ञान भानात्समवायातिरिक्तेन निरूपितत्वसम्बन्धेन गोत्वादेस्स्वरूपतः प्रकार ताया आवश्यकत्वेपि समवायातिरिक्तेनापरसम्बन्धेन स्वरूपतः प्रकार ताया अप्रामाणिकत्वात् ; अन्यथा व्यापकताज्ञानहेतुतामते स्वरूपतो ज्ञानत्वादेर्विधेयतावच्छेदकत्वानुपपत्त्या केवलान्वयिग्रन्थे तज्ज्ञानस्यानु मिति हेतुताखण्डनं दीधितिकृतो विरुद्ध्येत, उक्तक्रमेणैव तन्निर्वाहात् । नच तथापि प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणाभिप्रायकतयापि न तद्ग्रन्थसङ्गतिरिति वाच्यम् , प्रकारित्वांश इवावच्छेद्यत्वांशेपि निरूपि तत्वसम्बन्धेन जातेः स्वरूपतः प्रकारताभिप्रायेणैतद्ग्रन्थसङ्गमनेप्यस्या प्रामाणिकत्वाभिप्रायेणाग्रिमव्यापकताज्ञानहेतुताखण्डनसङ्गतेः ।

परेतु = गोत्वत्वाद्यग्रहदशायामपि स्वरूपतो भासमानगोत्वाव च्छिन्ने हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदक त्वाभावरूपान्योन्याभावघटिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकताज्ञानात् तादा त्म्येन स्वरूपतो गोत्वप्रकारकानुमितिस्सम्भवत्येव, एकरूपेणावच्छेदकेपि अवच्छेदकतानवच्छेदकरूपेणावच्छेदकत्वाभावं स्वीकृत्यैवान्योन्याभावघटित लक्षणस्य ग्रन्थकृता यद्रूपावच्छिन्न मित्यादिना परिष्करणीयत्वात्; एतदभि

[दी] गोव्यापकत्वग्रहे सास्नादिना तादात्म्येन गौः, तादात्म्येन गोव्यतिरेकाच्च सास्नादिव्यतिरेकश्च सिद्धयति । एवञ्च संयोगेन गगनादेरपि द्रव्यत्वव्याप्यत्वम्, वृत्त्यनियामकसंयोगमात्रस्याभावप्रतियो-

---

प्रायेणैव तत्सङ्गतेः । केवलान्वयिग्रन्थे च प्रतियोगिनि प्रतियोगितानवच्छेदकरूपेण प्रतियोगित्वाभावस्येव अवच्छेदकेप्यवच्छेदकतानवच्छेदकरूपेणावच्छेदकत्वाभावस्याप्रामाणिकतया व्यापकताज्ञाने साध्यतावच्छेदकस्य स्वरूपतो भानं न सम्भवतीत्यभिप्रायेण व्यापकताज्ञानहेतुता मते स्वरूपतो ज्ञानत्वादिप्रकारकानुमितेरनुपपत्तेर्वक्ष्यमाणतया पूर्वापरग्रन्थाविरोध इति प्राहुः । तादात्म्येन गोव्यतिरेकाच्चे ति । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादात्म्यसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकगोत्वावच्छिन्नस्य भेदरूपाभावादित्यर्थः । समवायसम्बन्धावच्छिन्नगोत्वाभावस्य साधकत्वेपि तत्प्रतियोगितावच्छेदकगोत्वत्वाद्यग्रहदशायां तदभावस्य ज्ञानासम्भवेन ततस्तास्नाभावसिद्धयसम्भवादिति भावः । (गोत्वावच्छिन्नत्वप्रकारकप्रतियोगिताज्ञाने अवच्छेद्यतायां निरूपितत्वसम्बन्धेन स्वरूपतो गोत्वप्रकारकत्वं दीधितिकारस्यासम्मतमेव, तथासत्यप्यग्रिमग्रन्थविरोधादित्यवधेयम्) । एवञ्च — अधिकरणत्वस्थाने सम्बन्धित्वनिवेशे च । गगनादेरपी ति । तस्याधिकरणाप्रसिद्धावपि संयोगेन तत्सम्बन्धिवृत्तित्वस्याभावे तत्र च साध्यवत्सम्बन्धित्वस्य प्रसिद्ध्या यथोक्तव्याप्तिसत्त्वादिति भावः । वृत्त्यनियामकसंयोगव्यावृत्तरूपेण संयोगस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य गगनीयसंयोगस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशकल्पे तथाविधप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या संयोगेन गगनस्य न व्यापकता निर्वहतीत्यत उक्तम् वृत्त्यनियामकसंयोगमात्रस्ये ति । तादृशसंयोगसाधारणसंयोगत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः ।

[दी] गितावच्छेदकसम्बन्धरूपत्वे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्य सम्बन्धित्वाभिधाने वा पृथिवीत्वादिव्यापकत्वमपि, तदभाववतोऽपि पृथिव्यादेस्संयोगेन तत्सम्बन्धित्वात्, सिद्धिरपि तस्य तथैव, नतु वृत्तिनियामकसम्बन्धेन, तेनासम्बन्धित्वादव्यापकत्वाच्च,

---

यद्वेत्याद्युक्तकल्पे वृत्त्यनियामकसंयोगसाधारणरूपेण तादृशसम्बन्धत्व विरहेऽपि न क्षतिः, सन्मते प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशादित्याशयेनाह– साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेने ति । पृथिवी त्वादिव्यापकत्वमपी त्यत्र संयोगेन गगनादेरित्यनुषज्यते । ननु प्रति योगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशे पृथिव्यादिनिष्ठ समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितया गगनादेर्न पृथिवीत्वादि व्यापकतासम्भव इत्यत आह— तदभाववतोपी ति । समवायादिना गगनाद्यभाववतोपीत्यर्थः । तत्सम्बन्धित्वात् — गगनादिसम्बन्धित्वात् । तथाच तादृशगगनाद्यभावो न साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्य सम्बन्धिहेतुमन्निष्ठ इत्यभावान्तरमादाय लक्षणसत्त्वं निष्प्रत्यूहमेवेति भावः । ननु संयोगेन गगनव्यापकत्वे बाधाद्यनवतारदशायां भ्रान्तस्य वृत्तिनियामकसंयोगेनैव कथं गगनानुमितिरित्यत आह । सिद्धिरपी ति । तथैव— वृत्त्यनियामकसंयोगेनैव । तेनासम्बन्धित्वादि ति । तथाच तादृशसम्बन्धावगाहनेऽनुमितेर्भ्रमतया तत्र भ्रमात्मकपरामर्शस्यापेक्षितत्वा दिति भावः । "यद्रूपावच्छिन्नयत्सम्बन्धस्य व्यापकताघटकत्वं तद्रूपा वच्छिन्नतत्सम्बन्धेनैवानुमिति' रिति नियमाभिप्रायेण दोषान्तरमाह— अव्यापकत्वाच्चे ति । वृत्त्यनियामकेन सम्बन्धेनैव गगनाद्यभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतया वृत्तिनियामकसंयोगेन प्रतियोगिव्यधिकरणा भावप्रतियोगिताया गगने सत्त्वेन तत्सम्बन्धस्य व्यापकत्वाघटकत्वादि-

[दी] व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात् । ननु अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मककाल मात्रवृत्तिधर्मस्य विशेषणताविशेषणा—

त्यर्थः । तथाच व्यापकत्वाघटकसम्बन्धस्यानुमितावभानात् न तेनानुमिति प्रसङ्ग इति भावः । ननु वृत्तिनियामकसंयोगेन गगनादिसम्बन्धिनो ऽप्रसिद्ध्या कथं तेन सम्बन्धेन गगनाद्यभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्य मित्यत आह— व्यक्तीभविष्यतीति । वक्ष्यमाणोभयाभावघटितप्रतियोगि वैयधिकरण्यं तत्रापि सुलभमिति भावः ।

कालिकविशेषणतया घटादिसाध्यके महाकालत्वादिहेतौ अप्रसिद्धि-निबन्धनाव्याप्तिं शङ्कते— नन्वि त्यादिना । खण्डकालवृत्त्यैतत्कालत्वादि हेतुकस्थले अतीतानागतव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नतादृशसम्बन्धा वच्छिन्नाभाव एव हेतुमति प्रतियोगिव्यधिकरणः प्रसिद्ध इति ना व्याप्तिरतः अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मके ति । जन्यमात्रस्य कालोपाधि-तामते द्रव्यात्मकस्यापि खण्डकालस्य सम्भवान्न महाकालपर्यन्तलाभ इत्यतोऽतिरिक्तान्तम् । यद्यपि गगनादिगात्ममनसां नित्यतया खण्डकाल त्वासम्भवेन चतुर्द्रव्यातिरिक्तेत्युक्तावपि महाकाललाभः । तथापि यत्किंचिच्चतुर्द्रव्यातिरिक्तत्वस्य पृथिव्यादावपि सत्त्वात्पृथिव्यादिचतुष्टयाति रिक्तत्वस्य विशिष्याभिधान एव तल्लाभः, तान्त्रिकैर्महाकालस्यैवाष्ट द्रव्यातिरिक्तद्रव्यपदेनाभिधानात् तथाभिधाने विशिष्यानभिधानेपि नान्य परत्वशङ्केति तथैवाभिहितम् । खण्डकालसाधारणमहाकालवृत्तेर्हेतुत्वे खण्ड कालरूपहेत्वधिकरण एव लक्षणघटकोक्ताभावप्रसिद्धिरिति कालमात्रवृत्ती त्यत्र मात्रपदम् । समवायादिना कस्यचित्साध्यत्वे समवायादिना घटाद्यभाव एव महाकाले तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणः प्रसि-द्ध्यतीत्यतो विशेषणताविशेषेणे ति । कालिकविशेषणतयेत्यर्थः ।

[दी] व्याप्यवृत्ति किमपि व्यापकं न स्यात्; स्वावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बन्धिनि काले वर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य

व्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपादानेन केवलान्वयिनित्य वाच्यत्वादिव्यापकतासम्भव इत्यतः अव्याप्यवृत्ती ति । कालिकसम्बन्धेनाऽव्याप्यवृत्तित्वं च व्यतिरेकिमात्रस्यैव, केवलान्वयिनोप्यनित्यस्य विश्वविषयकजन्यज्ञानविषयत्वादेर्बोध्यम् । एतत्सर्वञ्च वस्तुव्याप्त्यभिप्रायेणाभिहितम् । अन्यवृत्तिहेतुके ऽन्यसम्बन्धेन साध्यतायांच हेतुमति सर्वत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वभ्रमदशायामनुमितिजनकज्ञानानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या । एवं कालिकसम्बन्धेन व्याप्यवृत्तिसाध्यकेपि साध्यस्य तेन सम्बन्धेनाऽव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशायां प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितायाः प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितायाश्च दुर्ग्रहत्वान्महाकालत्वादिहेतुकानुमित्यनुपपत्तिरपि ।

स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छेदकविशिष्टानधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानिवेशकल्पे तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्यभिधानेनाऽव्याप्तिं स्फुटीकरोति— स्वावच्छेदके ति । स्वम्— प्रतियोगिता । काले— महाकाले । तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य— कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य । असम्भवा दिति योजना । कालिकसम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव महाकाले वृत्तेरवृत्तेश्च तेन सम्बन्धेन सम्बन्धिनोऽप्रसिद्ध्या कस्यापि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमद्वृत्तित्वासम्भवेन समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्य तथात्वात्तत्प्रतियोगितायाश्च समवायादिसम्बन्धेनैवावच्छिन्नत्वादिति भावः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्य

[दी] तेन सम्बन्धेन यत्प्रतियोगिसम्बन्धि तदन्यत्वस्य च काले

सम्बन्धिहेतुमद्वृत्त्यभावीयसम्बन्धावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिता[illegible]-ले तादृशसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमत एवाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्ति रित्याह– तेने ति । **तेन सम्बन्धेन**-- कालिकसम्बन्धेन । गगनाद्यभावप्रति योगिनः तेन सम्बन्धेन सम्बन्धिरूपप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तेन सम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वासिद्धिं स्फुटीकर्तुं प्रतियोग्यसम्बन्धित्वस्येत्यनभिधाय **यत्प्रतियोगिसम्बन्धि तदन्यत्वस्ये**त्यसमासेनाभिधानम् ।

अथ कालिकसम्बन्धेन महाकालान्यवृत्तित्वविशिष्टस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव महाकाले प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणः प्रसिद्धः, तमादायैव च लक्षणसमन्वयात्कथमव्याप्त्यभिधानम् ? नहि महाकालान्यवृत्तित्वविशिष्टघटादिनिरूपितः कालिकसम्बन्धो महाकाले सम्भवति, तद्धर्मिवृत्तित्वविशिष्टनिरूपितसम्बन्धानुयोगितायास्तद्धर्मिनियतत्वात्, अन्यथा सत्त्वादिमति गुणादौ द्रव्यादिवृत्तित्वविशिष्टसत्ताद्यभावप्रत्ययानुपपत्तेः; न चैवं ह्रदादिवृत्तित्वविशिष्टवह्न्याद्यभावादेर्विषयितयासम्बन्धितं ज्ञाने न स्यात्, ज्ञानस्य ह्रदादिवृत्तित्वानिरूपकत्वादिति ह्रदो वह्निमानित्यादौ तादृशविशिष्टस्य बाधादेरूपस्य हेत्वाभासत्वं न स्यात्, ज्ञाननिष्ठविषयितया यादृशविशिष्टवत्त्वमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तादृशविशिष्टस्यैव तथात्वात् ; यदि च तत्सम्बन्धेन तद्धर्मिसम्बन्धित्वविशिष्टनिरूपितस्तादृशसम्बन्धो विशेषणकोटिप्रविष्टतद्धर्मिनियत इति सम्बन्धान्तरेण ह्रदादिवृत्तित्वविशिष्टनिरूपितविषयितासम्बन्धो ज्ञाने सम्भवत्येवेत्युच्यते, तदापीच्छादिविषयत्वविशिष्टघटादिनिरूपितविषयितासम्बन्धस्य ज्ञाने ऽसम्भवादिच्छाविषयत्वाभावादिसाध्यकघटादिपक्षकस्थले तादृशवि-

शिष्टस्य बाधादिरूपस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिदुर्वारैवेति वाच्यम्,—विशिष्ट निरूपितविषयितातिरिक्तसम्बन्धस्यैव विशेषणीभूतसम्बन्धितानिरूपकाधि करणत्वनियतत्वोपगमात्, तद्धर्मविशिष्टतन्निरूपितविषयितायां तदंशे तद्धर्मप्रकारकत्वमात्रस्य अपेक्षितत्वादिच्छाविषयो घट इत्यादिज्ञाने इच्छा विषयत्वविशिष्टघटादिनिरूपितविषयितासत्त्वे बाधकाभावात्; न चैतदनु रोधेनैव विशेष्यवृत्तिघटकसम्बन्धेन विशेषणविशेष्योभयाधिकरणेऽपि विशि-ष्टाधिकरणत्वं स्वीक्रियते, प्रकृते च इच्छाविषयत्वतादृशघटयोर्द्वयोरपि विषयितासम्बन्धेन ज्ञाने सत्त्वात् तादृशविशिष्टाधिकरणत्वं ज्ञानेऽक्षत मेवेति नेच्छाविषयत्वविशिष्टघटादेः हेत्वाभासत्वानुपपत्तिः, इत्थं च कालिकसम्बन्धेन महाकालान्यत्वस्य महाकाले सत्त्वात् विशिष्टाधिकर णत्वं महाकाले वर्तत एवेति कथं विशिष्टाभावः प्रतियोगिन्यधिकरण इति वाच्यम्,— विशेष्यसम्बन्धेनोभयाधिकरणेऽपि विशिष्टाधिकरणत्वा ङ्गीकारे घटपटोभयसंयुक्ते भूतले पटसमवायिकपालसंयुक्तत्वविशिष्टपट निरूपिताधिकरणत्वप्रसङ्गात्; इच्छाविषयत्वं घटश्चेति समूहालम्बनेऽपि तादृश विशिष्टाधिकरणत्वसत्त्वापत्त्या प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तितया तस्य हेत्वाभा-सत्वानुपपत्तितादवस्थ्यादिति; न च महाकाले महाकालान्यवृत्तित्वविशिष्टघटाद्य धिकरणत्वानुपगमे विश्वाधारत्वव्याघात इति शङ्कनीयम्, तादृशविशिष्टनिरू पिताधिकरणताविशेषस्य महाकालेऽसत्त्वेऽपि घटादेर्घटत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिता धिकरणतासत्त्वेनैव सर्वाधारत्वोपपत्तेः ।

अत्र केचित्— कालिकसम्बन्धेनाधारता महाकालस्यैव ननु, सूर्यक्रियादेः, इदानीं घटः इदानीं पट इत्यादिप्रतीत्या क्रियादिरूपकालो पाधीनां महाकालनिष्ठाधारतावच्छेदकत्वस्यैवावगाहनात्, अत एव तेषां

कालविशेषणतया कालोपाधित्वप्रवादः, तादृशप्रतीत्या क्रियादावेव घटाद्याधारत्वावगाहित्वोपगमे तादृशप्रतीतीनां अनुगताधारतावगाहित्वानुभवविरोधात्, कालत्वेनाखण्डोपाधिना सर्वक्रियादीनामनुगतेन तादृशानुभवोपपादने महाकालस्यैवाप्रामाणिकतापत्तेः,— इति प्राचीनमताभिप्रायेणेयमव्याप्त्याशङ्का; तथा च सति कालिकसम्बन्धेन महाकालान्यवृत्तित्वस्यैवाप्रसिद्ध्या तद्विशिष्टघटाद्यभावमादाय लक्षणगमनासम्भवात् । नच क्रियादेः कालत्वानभ्युपगमेन तदभिप्रायेण चेदयं ग्रन्थः तदाऽएद्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मकताया अव्यावर्तकतयाऽभिधानासङ्गतिरिति वाच्यम्, तादृशद्रव्यात्मक एव काल इति मतविशेषसूचनार्थकतया तत्सङ्गतेः । तन्मात्रवृत्तित्वं च हेतोर्लक्ष्यतासम्पादकत्वेनाभिहितम्, इतरवृत्तेर्व्यभिचारित्वात् । अथवा भवतु कालोपाधिरपि कालिकसम्बन्धेनाधिकरणम्, तदधिकरणत्वसाधकश्चेदानीं घट इदानीं पट इत्यादिः प्रत्ययो व्यवहारश्च, तस्य चाऽननुगतोपाधिमात्रविषयकत्वेऽनुगताधारत्वावगाहित्वानुपपत्त्या क्रियारूपोपाधिविशिष्टमहाकालस्य घटाद्याधारतावगाहित्वमावश्यकम्, विशिष्टघटाद्याधारत्वावगाहित्वे विशिष्टान्तर्गतविशेषणेपि तदवगाहित्वमावश्यकमिति खण्डकालस्य कालिकसम्बन्धेनाधारतासिद्धिः, एवञ्चेदानीं महाकालान्यवृत्तित्वविशिष्टो घट इति प्रत्ययादिः खण्डकाले विशिष्टाधारतायां मानं न त्वन्य इति तत्र तत्साधकप्रत्ययबलादेव महाकालान्यवृत्तित्वानिरूपकस्यापि महाकालस्य विशिष्टाधारत्वसिद्धिर्दुर्वारैव, तथा च महाकाले विशिष्टघटाभावोपि विशिष्टप्रतियोगिसमानाधिकरणः, तादृशप्रतीत्यनभ्युपगमे खण्डकाले न विशिष्टप्रतियोग्यधिकरणत्वप्रसिद्धिरित्युक्तस्थलेऽव्याप्तिवारणमशक्यमित्याहुः ।

अन्ये तु— कालिकस्सम्बन्धः स्वरूपानतिरिक्तः, तथाच खण्डकालमहाकालानुयोगिकतादृशसम्बन्धानां तत्तत्स्वरूपाणां अनुगमकसम्ब-

[दी]ऽसम्भवात् । नच तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणाभूतयत्किंचिद्व्यक्त्य वृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिसामान्यकत्वमेव वक्तव्यम्, तथाचावृत्तिगगनाद्यभावद्वारिकैव तत्सिद्धिः,

---

न्धतावच्छेदकाभावेन प्रत्येकेन सम्बन्धता, तथाच महाकालस्वरूप सम्बन्धेनैव घटादेः महाकालत्वादिव्यापकता वाच्येति दुरुद्धरैवाव्याप्तिः, तादृशसम्बन्धेन महाकालान्यवृत्तित्वस्याप्रसिद्धेरिति वदन्ति; तदसत्, स्वरूपाणां प्रातिस्विकरूपेण सम्बन्धत्वे यत्किञ्चित्खण्डकालस्वरूपसम्बन्धेन साध्यतायां तादृशखण्डकालनात्रवृत्तिहेतुकेऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणाभावा-प्रसिद्धिसम्भवान्महाकालमात्रवृत्तिहेतुकानुधावनस्य निर्बीजत्वापातात् ।

परेतु- साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौपयिक व्याप्तावेव प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिवैय्यधिकरण्यनिवेशः, न तु साध्यतावच्छेदकोपलक्षितसाध्यवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौपयिकव्याप्तौ अन्यथा महाकाले पृथिव्यादिवृत्तित्वोपलक्षितजातमनुमानानुपपत्तेः, साध्यतावच्छे-दके प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेद कत्वात् , इत्थञ्च साध्यतावच्छेदकोपलक्षितस्य यत्र साध्यता तत्रैवा व्याप्तिशङ्कापरोऽयं ग्रन्थः, तत्र यथाश्रुतप्रतियोगिवैय्यधिकरण्यस्यैव निवे शेन महाकालान्यवृत्तित्वविशिष्टघटाभावस्यापि लक्षणघटकत्वादित्याहुः ; तदपि न साधु, अग्रिमविशिष्टपदोपादानतद्व्यावृत्तिप्रदर्शनादिविरोधात् । **तादृशसम्बन्धेन**— प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकसम्ब न्धेन वा । **वक्तव्यम्**— अभावविशेषणतयाऽभावपूर्वप्रतीकेन विवक्ष-णीयम् । **गगनाद्यभावद्वारिकैवे** ति । तत्प्रतियोगिनः कालिकसम्ब न्धेनाधिकरणाप्रसिद्ध्या तदनधिकरणत्वाप्रसिद्धावपि वृत्तिमति प्रसिद्धायाः

[दी] सत्ताद्यधिकरणकर्मादौ समवायेन ज्ञानसामान्यस्य संयोगसामान्यस्य चावृत्तेर्नातिप्रसङ्गः,

---

कालिकसम्बन्धेन महाकालवृत्तिताभा: अभावस्य तत्र प्रसिद्धत्वादिति भावः। ज्ञानवान् सत्त्वात् संयोगी सत्त्वादित्यादौ क्रमेण सम्बन्धविशेषनिवेशयत्किञ्चित्पदोपादानयोर्व्यावृत्तिमाह— सत्ताद्यधिकरणे ति । सम्बन्धविशेषानुपादाने कर्मादौ समवायेन ज्ञानाभावप्रतियोगिनो ऽवृत्तावपि विषयतासम्बन्धेन वृत्तेस्तादृशाभावो न लक्षणाघटकः स्यात्, कर्मादौ संयोगाभावप्रतियोगिनोऽसत्त्वेपि हेत्वधिकरणद्रव्यवृत्तितया हेत्वधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावासत्त्वात् सोपि न तथा स्यादित्यभावान्तरमादायातिव्याप्तिप्रसक्तिरिति भावः। यद्यपि यत्किञ्चित्पदस्य व्यावृत्तिः ज्ञानसाध्यकेपि सम्भवति, ज्ञानस्य समवायेनाव्याप्यवृत्तितया तत्साध्यकेपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशस्यावश्यकत्वात्, तथापि प्रसिद्धाव्याप्यवृत्तिसाध्यके व्यभिचारिणि संयोगी सत्त्वादित्यादौ तदनुक्तौ तत्र व्यावृत्तिर्न सम्भवतीति शङ्का स्यात् तन्निराकरणाय तत्र तत्प्रदर्शनम् ।

केचित्तु – संयोगसाध्यके आदिपदग्राह्यगुणान्यत्वविशिष्टसत्ताहेतुके साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्यैव व्यावृत्तिप्रदर्शनपरम्, संयोगसामान्यस्य चेत्यपि विषयितायाः वृत्त्यनियामकत्वे प्रतियोगिवैयधिकरण्ये सम्बन्धित्वानिवेशपक्षे पूर्वस्थलीयव्यावृत्त्यसङ्गतेरित्यस्वरसादेव संयोगाभावस्य कालिकसम्बन्धेनैव सर्वत्र कर्मणि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्तिप्रसक्तिरिति वदन्ति ; तदसत्, उक्तास्वरसेन पूर्वमपि ज्ञानसाध्यकं परित्यज्य स्थलान्तरानुसरणादत्र निर्बीजतादृशस्थलपरित्यागेन सन्दर्भविरोधात्, आदिपदेन हेतोस्साध्यस्य च विशेषशब्देनोपादानस्यायुक्तत्वाच्च ।

[दी] भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वविशिष्टगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्ता दिकन्तु न मनोगुणादिवृत्ति, संयोगसामान्यञ्च न यत्किंचिद्द्रव्यावृत्तीति वाच्यम्,—

प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वोपादानस्य पूर्वोक्तस्थल एव व्यावृत्तिं स्मारयति । भूतत्वे ति । यद्यपि पूर्वं विशिष्टसाध्यकेऽतिव्याप्ति प्रदर्शनोत्तरं विशिष्टस्यातिरिक्ततापक्षे तदसङ्गतेरस्वरसादुभयसाध्यकाति व्याप्तिर्दर्शिता, तथापि द्वन्द्वे अल्पाक्षरस्य पूर्वनिपातनियमादुभयत्वविशिष्टान्तस्य प्रागभिधानम्। अत्र पूर्वस्थले द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया व्यासज्यवृत्तित्वोपगमे ऽतिव्याप्तिर्न सम्भवतीत्यस्वरसेनैव द्वितीयस्थलाति व्याप्त्यवतारणं पूर्वाभिप्रायविरोधादनुपादेयम् । न मनोगुणादिवृत्ती ति । एकविशेषावच्छिन्ने तद्वृत्तित्वसत्त्वेपि तद्वृत्तितानव च्छेदकविशेषान्तरावच्छिन्ने तत्र तद्वृत्तित्वाभावो ऽक्षत एव, एकरूपा वच्छिन्न एव तत्तदभावयोर्विरोधेनावृत्तेरित्यभिप्रायः । नचैवं विशिष्टान्ता नुपादानेपि सत्तादौ विशिष्टसत्तात्वादिना गुणाद्यवृत्तित्वसत्त्वेन विशिष्ट सत्ताद्यभावस्य लक्षणघटकतया ऽतिव्याप्त्यप्रसक्तेर्न विशिष्टान्तर्व्यावृत्तिसम्भव इति वाच्यम्, प्रतियोगिनि किञ्चिद्रूपावच्छिन्ने हेत्वधिकरण यत्किंचिद्व्यक्तिवृत्तित्वाभावस्य लक्षणघटकत्वे सत्तावान् द्रव्यत्वादित्या दावपि सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकत्वापत्त्याऽव्याप्त्यापत्तेः हेत्वधिकरणावृत्तित्वस्य तद्वृत्तिभिन्नत्वरूपस्यैव निवेशनीयतया विशिष्ट सत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताद्यभावस्य लक्षणघटकत्वानिर्वाहेणाति व्याप्तिवारणासम्भवाद्व्यावृत्तिसङ्गतेः । सामान्यपदप्रयोजनमाह — संयोगसामान्यञ्चे ति । संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगत्वावच्छिन्ना भावप्रतियोगियत्किंचित्संयोगव्यक्तेर्हेत्वधिकरणयत्किंचिद्घटादिव्यक्त्यवृत्ति -

[दी] विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात् ;

त्वसत्त्वेपि तत्प्रतियोगिसामान्ये तदसत्त्वेन तादृशाभावस्य लक्षणाघटकतया नाव्याप्तिरित्यर्थः । विशेष्यवृत्तेर्विशिष्टानुयोगिकाभावो ऽप्रामाणिक इत्याशयेन दूषयति विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वा दिति । तथाचोभयत्वादिविशिष्टस्य मूर्तत्वादेश्शुद्धमूर्तत्वानतिरिक्ततया मूर्तत्वादिवृत्तेर्मनोवृत्तित्वादेरभावस्य उभयत्वादिविशिष्टेपि तास्मिन्नसम्भवाद्भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यादावतिव्याप्तिर्विशिष्टान्तोपादानेपि दुर्वारैवेति भावः । नच भूतत्वमूर्तत्वोभयं न मनसि गुणान्यत्वविशिष्टसत्ता न गुणे इत्यादि सर्वानुभवसिद्धप्रतीतिबलाद्द्वित्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्ने मनोगुणादवृत्तित्वाभावसिद्धेरावश्यकत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, तादृशप्रतीत्या मनोगुणाद्यधिकरणकद्वित्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यैवावगाहनात्, जातौ न किञ्चित्समवैतीति निश्चयदशायां जातौ न भूतत्वमूर्तत्वोभयं नवा विशिष्टसत्ता इति प्रतीतिवत् मनसि गुणे न किञ्चित्समवैतीति भ्रमदशायामपि तादृशप्रतीतेरानुभाविकतया मनो गुणादिसमवेतत्वाभावस्य तद्विषयकत्वासम्भवेन मनोगुणाद्यधिकरणकाभावस्य तद्विषयताया आवश्यकत्वात् तादृशभ्रमाभावकालीनतदाकारप्रतीतावपि तस्यैव विषयत्वौचित्यात्, अन्यथा कल्पनागौरवापत्तेः, भूतत्वमूर्तत्वोभयं न मनोवृत्तिगुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्ता न गुणवृत्तिरित्यादिप्रत्ययाश्च तादृशोभयत्वविशिष्टसत्तात्वादौ मनोगुणादिवृत्तित्वावच्छेदकत्वाभावं तादृशवृत्तित्वे तादृशोभयत्वविशिष्टत्वाद्यवच्छेद्यत्वाभावं वा ऽवगाहन्ते; तत्र तादृशाभावस्य कल्पसत्वात । नच यत्किंचिद्धेत्वधिकरणवृत्तितानवच्छेदकत्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव निवक्षणीयम्, उभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकोभयत्वादेश्च मनोगुणादिवृत्तितानवच्छेदकत्वात्तादृशाभावसंग्रहेण नाति

[दी] समवायेन जातेस्साध्यत्वे मेयत्वादावतिव्याप्तेश्च, जातिमन्निष्ठतादृशाभावप्रतियोगिताया जातित्वेनानवच्छेदात्; जातिशून्ये च तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । संयोगादि साध्यकगुणकर्मान्यत्वादौ चातिव्याप्तिः, अद्रव्ये हेतुमति तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः,

---

व्याप्तिरिति वाच्यम्; गुणान्यत्वादिविशिष्टसत्ताद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य वैशिष्ट्यसहितसत्तात्वस्य गुणादिवृत्तितावच्छेदकशुद्धसत्तात्वाद्यनतिरिक्ततया तदनवच्छेदकत्वासम्भवेनोक्तविवक्षयापि तादृशाभावसङ्ग्रहासम्भवात् । यदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां यत्किञ्चिद्धेत्वधिकरणवृत्तितावच्छेदकत्व पर्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्नपर्याप्तताविरहः तादृशाभावनिवेशे दर्शितातिव्याप्ति परिहारस्सम्भवतीत्याशङ्क्य दूषणान्तरमाह— समवायेने ति । जाति मन्निष्ठतादृशाभावे ति । जातिमन्निष्ठो यो घटत्वाद्यभावः तस्यैव पटाद्यसमवेतप्रतियोगिकत्वेन तत्प्रतियोगितायां जातित्वस्यानवच्छेदकत्वा दित्यर्थः । जातिमदवृत्तेर्जातित्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशत्वं न सम्भवतीति स्फुटयति— जातिशून्ये चे ति । तादृशसम्बन्धेन— समवायेन । अप्रसिद्धे रिति । तथाच जातिमदवृत्तिर्योऽभावस्तत्प्रतियोगिसामान्ये हेतुमद्यत्किञ्चित्पदेन जातिशून्यमेवोपादायावृत्तित्वान्तं घटनीयम्, तच्च न सम्भवति, प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तदप्रसिद्धेरिति नासौ लक्षणघटक इति भावः । जातेर्व्याप्यवृत्तितया तत्साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशे षणस्य प्रयोजनविरहेणानिवेशनोक्तदोषानवकाश इत्यव्याप्यवृत्तिसाध्यक एवातिव्याप्तिमाह— संयोगादी ति । अतिव्याप्ति रिति । संयोगत्वा द्यवच्छिन्नाभावस्य हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्द्रव्यत्वसमवेतप्रतियोगिसामान्य-कत्वासम्भवेन लक्षणाघटकत्वादिति भावः । तदसम्भवमेव स्फुटयति— अद्रव्य इति । हेतुमती ति । सामान्यादावित्यर्थः । अप्रसिद्धे रिति ।

[दी] द्रव्ये च संयोगादेरपि वृत्तेः! मैवम्;–साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध सामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसामान्योभयाभावस्य विवक्षितत्वात् ।

तथाच यत्किंचिद्व्यक्तीत्यन्तेन न सामान्याद्युपादानसम्भव इति भावः । द्रव्य इति । तथाच द्रव्यमपि यत्किंचिद्व्यक्तिपदेनोपादाय तादृशाभावस्य न तथात्वं शक्योपादानमिति भावः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये उभयाभावस्य विवक्षितत्वादिति योजना । तथाच स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसामान्योभयाभाववत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्वमभावेस्वप्रतियोगितावच्छेदकेत्यत्र स्वावच्छेदकत्वं प्रक्षिप्य तादृशाभाववत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्वं प्रतियोगितायां वा विशेषणं देयमिति भावः । जलादिसंयोगे वह्न्यादिप्रतियोगिकत्वधूमवदनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वेपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यान्तर्गततत्तद्धूमाधिकरणानुयोगिकवह्निसंयोगे वह्निप्रतियोगिकत्वतत्तदधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभावासत्त्वान्न वह्न्यभावस्य लक्षणघटकतेति घटाद्यभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादौ लक्षणसमन्वयः; घटवान् महाकालत्वादित्यादौ पुनरवृत्तिगगनादेरभाव एव लक्षणघटकः, कालिकसम्बन्धसामान्ये तत्प्रतियोगिकत्वाभावे नैवोभयाभावसौलभ्यात्; हेत्वधिकरणानुयोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वाभावनिवेशे जातिमान् मेयत्वादित्यादौ उक्तातिव्याप्तिवारणमशक्यम्, सामान्यानुयोगिकसमवायाप्रसिद्ध्या जात्याश्रयानुयोगिकसमवाये च जात्यादिप्रतियोगिकत्वसत्त्वेन जातित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वानुपपत्तेः; एवं निरुक्तप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये हेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसामान्याभावनिवेशे घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिवारणमशक्यम्,

[दी] धूमसंयोगे वह्न्यधिकरणायोगोळकानुयोगिकत्वस्य चैत्रान्यत्व विशिष्टैतद्दण्डसंयोगे एतद्दण्डाधिकरणचैत्रानुयोगिकत्वस्य गुणकर्मा न्यत्वविशिष्टसत्तासमवाये च जात्यधिकरणगुणानुयोगिकत्वस्य विरहा न्नातिप्रसङ्गः ।

गगनत्वविशिष्टप्रतियोगिककालिकसम्बन्धाप्रसिद्धेर्गगनाभावस्य प्रतियोगि व्यधिकरणत्वानुपपत्तेरित्युभयाभावानुसरणम् । यत्किंचित्पदप्रयोजनमाह— **धूमसंयोग** इति । **अयोगोळकानुयोगिकत्वस्ये** ति । **विरहा न्नातिप्रसङ्ग** इत्यग्रेतनेन सम्बन्धः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्या न्तर्गतधूमसंयोगे धूमप्रतियोगिकत्ववह्निमदनुयोगिकत्वयोरुभयोरेव सत्त्वेन तत्सामान्योभयाभावस्य दुर्घटत्वात यत्किंचित्पदानुपादाने धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिस्स्यात् ; हेत्वधिकरणस्य हेतुमत्त्वेन न निवेशः, किन्तु तद्व्यक्तित्वेन यत्किंचिदेकहेतुमद्व्यक्तेर्निवेश इत्येतल्लाभार्थकतदुपा दाने पुनर्हेत्वधिकरणायोगोळकानुयोगिकत्वस्य धूमसंयोगेऽभावादन्यसंयोगे च धूमप्रतियोगिकत्वस्याभावात् संयोगसामान्यस्यैवोभयाभाववत्त्वात् धूमत्वावच्छिन्नाभावोऽपि लक्षणघटक इति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रति योगितावच्छेदकविशिष्टार्थकनिरुक्तपदप्रयोजनं संयोगेन चैत्रान्यत्वविशिष्टै तद्दण्डत्वेन चैत्रनिष्ठदण्डसाध्यके एतद्दण्डहेतौ समवायेन विशिष्ट सत्तासाध्यके जात्यादिरूपहेतौ चातिव्याप्तिवारणरूपं दर्शयति— **चैत्रान्यत्वे** ति । निरुक्तपदानुपादाने संयोगसामान्यान्तर्गतचैत्रनिष्ठै तद्दण्डसंयोगे हेत्वधिकरणचैत्रानुयोगिकत्वविशिष्टैतद्दण्डाभावप्रतियोग्ये- तद्दण्डप्रतियोगिकत्वयोः समवायसामान्यान्तर्गतगुणानुयोगिकसत्तासमवाये च हेत्वधिकरणगुणानुयोगिकत्वविशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिसत्ताप्रतियोगिक- त्वयोर्द्वयोरेव सत्त्वेन तादृशाभावस्य लक्षणघटकता न स्यादिति

प्रसक्तातिप्रसक्तेस्तदुपादानानवकाशः, चैत्रे गुणादौ च संयोगेन समवायेन च विशिष्टदण्डविशिष्टसत्तावैशिष्ट्याप्रत्ययात् तदनुयोगिकसंयोगसमवाययोर्विशिष्टदण्डविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वानभ्युपगमेन अन्यानुयोगिकयोश्च तयोश्चैत्रगुणाद्यनुयोगिकत्वाभावेनोभयाभावस्याक्षततया विशिष्टसाध्याभावस्यापि लक्षणघटकत्वादित्यर्थः । अथात्र संयोगेन घटादौ साध्ये घटत्वादावतिव्याप्तिः, संयोगसामान्यान्तर्गतघटपटादिसंयोगे घटाद्यनुयोगिकत्वघटादिप्रतियोगिकत्वोभयसत्त्वेन घटादिनिष्ठघटाद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वात्; नच स्वस्मिन् संयोगेन स्वविशिष्टबुद्ध्यनुदयादन्यत्र घटादिविशिष्टबुद्धिमात्रनियामके घटसंयोगे घटप्रतियोगिकत्वमात्रं घटेऽन्यविशिष्टधीमात्रनियामकसंयोगे च तदनुयोगिकत्वमात्रमिति घटानुयोगिकत्वतत्प्रतियोगिकत्वोभयं न कुत्रापि संयोगेऽस्ति, नहि समवायेन संयोगाधिकरणत्वमेव संयोगानुयोगित्वम्, तथासति तत्सम्बन्धानुयोगिताया एव तद्विशिष्टबुद्धिविषयताप्रयोजकत्वेन स्वस्मिन्नपि स्वविशिष्टबुद्ध्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्, किन्तु सम्बन्धान्तरमेवेति वाच्यम्,—येन सम्बन्धेन घटेऽन्यविशिष्टधीस्तेनापि सम्बन्धेनान्यत्र कदाचिद्घटविशिष्टबुद्धिजननादेकत्रैव संयोगे घटानुयोगिकत्वघटप्रतियोगिकत्वयोरावश्यकत्वात्; यस्मिन् सम्बन्धे यत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टे यदनुयोगिकत्वं तत्सम्बन्धेन तस्यैव तद्विशिष्टप्रमितेः स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टे च संयोगे स्वानुयोगिकत्वानुपगमेन स्वस्मिन् तेन स्वविशिष्टप्रमायाश्चानवकाशादिति चेन्न;—संयोगेनाधिकरणांशे आधेयस्यैव विशिष्टबुद्धिर्जन्यते न त्वाधेयांशे आधारस्य, आधाराधेयभावानापन्नयोर्वृत्त्यनियामकसंयोगिनोश्च संयोगेन विशिष्टबुद्धेरप्रामाणिकत्वात्, आधेयत्वानुपस्थितिकालीनभूतले घट इत्यादिप्रत्यये घटाद्यंशे भूतलादेः प्रकारत्वेपि आधेयताया एव संसर्गतोपगम्यते, नतु संयोगस्य; एवं सति वृत्त्यनियामकस्य गगनादिसंयोगस्य सम्बन्धत्वानुपपत्तिः विशिष्टबुद्धिनिया-

मकस्यैव तथात्वादितिचेत्? का क्षतिः, एवञ्च येन संयोगेनान्यत्र घटविशिष्टबुद्धिर्जन्यते घटस्य तत्संयोगाश्रयानाधारत्वेन घटे न तेनान्य विशिष्टबुद्धिर्जन्यत इति संयोगमात्र एव तत्प्रतियोगिकत्वतदनुयोगिक त्वोभयाभावस्याक्षतत्वात् ।

अथ यद्घटस्य अधोवस्थितपटे येन संयोगेन घटविशिष्टबुद्धि-र्जनिता तेनैव च संयोगेन पटेन समं परिवृत्य स्थापिते तद्घटे पट विशिष्टबुद्धिरपि जन्यते, तत्संयोगे घटानुयोगिकत्वघटप्रतियोगिकत्वोभयो रावश्यकतया संयोगेन घटसाध्यके तद्घटतत्पटान्यतरत्वादावतिव्याप्ति र्दुर्वारैवेति चेत्? एवं सति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानुयोगितासामान्ये निरुक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टनिरूपितत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिनिष्ठ-त्वोभयाभाव एव विवक्षणीयः । स्वस्मिन् स्वविशिष्टबुद्ध्यनुदयेन स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगनिरूपितत्वस्य स्वनिष्ठानुयोगितायामसत्त्वात्, संयोगीयानुयोगितासामान्ये घटप्रतियोगिकत्वविशिष्टनिरूपितत्वतद्घटनिष्ठ त्वोभयाभावोऽक्षत एव । एवञ्च यदत्र कल्पे समवायैक्यमतेऽति व्याप्तिमुद्भावयिष्यति, तद्यथाश्रुताभिप्रायेणेति ध्येयम् ।

अथ द्रव्यत्वादिकं प्रति पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वादेर्व्यापकत्वापत्तिः, हेतुमत एकैकद्रव्यस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वाद्यनधिकरणत्वेपि द्वित्वादि पर्याप्तौ हेत्वधिकरणतत्तद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वाभावासत्त्वादिति द्रव्यत्वादिना पर्याप्तिसम्बन्धेन गगनादौ द्वित्वाद्यनुमानापत्तिः; नचेष्टापत्तिः, एकमात्र विशेष्यकपर्याप्तिसंसर्गकव्यासज्यवृत्तिधर्मप्रकारकबुद्धेर्भ्रमतया सल्लिङ्गकपरा मर्शात्तादृशानुमित्यभ्युपगमासम्भवात्; नचैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन द्वित्वा दिपर्याप्तेरेकैकस्मिन्नसत्त्वेप्युभयवृत्तिधर्मावच्छेदेन तत्पर्याप्तिसत्त्वात् तेन सम्बन्धेन तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वं दुर्वारमिति वाच्यम्, तद्वा-वृत्त्यप्रमालक्षणस्यापि कथंचिन्निर्वचनसम्भवादिति चेन्न ;— उद्देश्यतावच्छेदका

नतिरिक्तवृत्तित्वाविशेषितपर्याप्तेः क्वचिदपि सम्बन्धत्वानभ्युपगमेन तादृशपर्याप्तिसंसर्गकानुमितेरापादनासम्भवात्, गगनत्वाद्यनतिरिक्तवृत्तित्वविशेषितपर्याप्तेर्द्वित्वादिप्रतियोगिकत्वाभावेन द्वित्वादिनिष्ठव्यापकत्वाघटकतया तादृशसम्बन्धेनापि तदनुमानापत्त्यनवकाशात् । यत्तु हेत्वधिकरणयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वस्थले हेतुमत्त्वपर्याप्त्यवच्छेदकयत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नानुयोगिकत्वं निवेश्यम्, द्वित्वादिपर्याप्तौ च द्रव्यत्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकैकमात्रधर्मावच्छिन्नानुयोगिकत्वविरहात् न तेन सम्बन्धेन द्वित्वादेः द्रव्यत्वादिरूपप्रत्येकपर्याप्तधर्मव्यापकतापत्तिः; हेतुमद्वृत्तियत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नानुयोगिकत्वनिवेशे इमे बहवश्चित्वादित्यादौ पर्याप्तिसम्बन्धेन हेतुसाध्यभावेऽव्याप्तिः । हेतुमदेकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकत्वस्य बहुत्वादिपर्याप्तावसत्त्वेन तादृशसाध्याभावे निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य दुर्वारत्वात्, अतो हेतुपर्याप्त्यवच्छेदकयत्किंचिद्धर्मनिवेश इति । तन्न मनोरमम्; एतादृशरीत्या उक्तकल्पपरिष्कारेपि प्रतियोगिमद्भेदे हेतुपर्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिकत्वस्याग्रिमकल्पे विवक्षणे आकाश आकाशघटोभयत्वादित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्, आकाशत्वाद्यवच्छिन्नभेदस्य दर्शितहेतुपर्याप्त्यवच्छेदकतदुभयवृत्तिधर्मावच्छिन्नेऽसत्त्वात्, प्रतियोगिवृत्तिधर्मस्य भेदाधिकरणतानवच्छेदकत्वात् । नच व्यासज्यवृत्तिधर्मसाध्यके ईदृशरीतिरुपादेया नान्यत्रेति वाच्यम्, आकाशत्वादेराकाशघटादौ व्यासज्यवृत्तित्वभ्रमदशायां तदवच्छिन्नभेदस्य प्रत्येकहेत्वधिकरणवृत्तित्वग्रहेपि आकाशघटोभयत्वादिहेतुना आकाशत्वाद्यनुमित्युत्पत्त्या तन्निर्वाहाय तत्रापि साधनपर्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणताकप्रतियोगिमद्भेदघटितव्याप्तिज्ञानहेतुताया वाच्यतया तत्राप्यनुमित्यौपयिकव्याप्तिप्रसिद्ध्यापत्तेः; तस्माद्द्वित्वादिसाध्यकद्रव्यत्वाकाशत्वादिकं सद्धेतुरेव । इमे बहवश्चित्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय पर्याप्त्यतिरिक्तस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणत्वावच्छिन्नस्य भेद एव हेतुमति

[दी] स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वे तु

निवेशनीयः , नतु प्रतियोग्यवच्छिन्नभेदः प्रतियोगिमदवृत्तिधर्मवत्त्वं वा, तेन प्रत्येकवृत्तिबहुत्वाद्यवच्छिन्नभेदमादाय न तदभावस्य प्रतियोगिवैय्यधिकरण्यमित्येव सारम् । इदंतु बोध्यम् ; साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिरूपितत्वविशिष्टसाध्यवन्निष्ठाधिकरणताभिन्नहेतुमन्निष्ठाधिकरणताकत्वमेव प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणेति प्रतीकार्थः, महाकालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ च नैतादृशविशेषणाक्रान्ताभावाप्रसिद्धिः, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्यैव तथात्वात , हेतुमन्निष्ठतदधिकरणतायां साध्याभावाधिकरणताभिन्नत्वसत्त्वेन विशिष्टभेदसत्त्वादित्युभयाभावघटितप्रतियोगिवैय्यधिकरण्यानुधावनं दीधितिकृतामफलमेव । एवञ्च प्रतियोगिवैय्यधिकरण्यस्य यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यादिक्रमेण निर्वचनेऽननुगमात् प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावकूटनिवेशने व्याप्तेर्दुर्ज्ञेयतेति दूषणान्तरमनवकाशमिति दिक् ।

ननु गगनादेरपि कालिकसम्बन्धेन कालवृत्तित्वमावश्यकम्, अन्यथा तेषां परमार्थसत्त्वानुपपत्तिः, तस्य कालवृत्तित्वरूपत्वात, एवं कारणत्वानुपपत्तिश्च, तस्य पूर्वकालवृत्तित्वघटितत्वात् , अवृत्तित्वप्रवादश्च तत्र कालिकातिरिक्तसम्बन्धेनावृत्तित्वपरः , इत्थंच कालिकसम्बन्धसामान्ये गगनादिप्रतियोगिकत्वमहाकालानुयोगिकत्वोभयाभावोपि दुर्लभः, तदभावेपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यं दुर्घटम् , * एवं विषयितया घटादिसाध्यके नित्यज्ञानत्वादिहेतावपि प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिर्दुर्वारैव , हेतुमति भगवज्ज्ञानादौ विषयितासम्बन्धेन वस्तुमात्रस्यैव सम्बन्धित्वा

---

* इत्यत आह — स्वरूपसम्बन्धेनेत्यादिना । यद्यपि

द्विषयितासम्बन्धसामान्ये हेत्वधिकरणानुयोगिकत्वघटितोभयाभावस्य दुर्घटत्वादित्यालोच्य कल्पान्तरमाह— स्वरूपसम्बन्धेनेत्यादिना ।

अत्र केचित् - साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसाध्यप्रतियोगिकत्वेतत्त्रित्वावच्छिन्नाभावस्य विवक्षणान्न विषयितासम्बन्धेन घटादिसाध्यके नित्यज्ञानत्वादिहेतावव्याप्तिः, घटाद्यभावस्यैव तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् , घटपटविषयितयोर्भिन्नत्वेन विषयितासम्बन्धसामान्ये तादृशत्रित्वावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वात् । नचैतादृशत्रित्वावच्छिन्नाभावनिवेशे स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तित्वेपि न घटादिसाध्यककालत्वादिहेतावव्याप्तिः, प्रतियोगिभेदेन कालिकसम्बन्धस्यापि विभिन्नतया गगनाद्यभावस्यैव तादृशप्रतियोगिव्यधिकरणत्वादिति वाच्यम् , कालिकसम्बन्धेन प्रमेयसामान्यसाध्यकस्थलेऽव्याप्तेः , तत्र सर्वस्यैव साध्यतया कालिकसम्बन्धसामान्य एव साध्यप्रतियोगिकत्वसत्त्वेन उपदर्शितत्रित्वावच्छिन्नाभावस्यासत्त्वात् , प्रमेयसामान्यस्य व्याप्यवृत्तिसाध्यत्वेपि तस्याव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशायामनुमित्युत्पत्त्यर्थं तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणत्वघटितव्याप्त्युपपादनस्यावश्यकत्वात् ; एतत्क्षणान्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टप्रमेयसामान्यसाध्यक

गगनादेः कालिकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वेपि ईश्वरज्ञानपक्षके विषयतया घटादौ साध्ये नित्यज्ञानत्वादिहेतावपि प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर्दुर्वारैव, हेतुमति भगवज्ज्ञाने विषयतासम्बन्धेन वस्तुमात्रस्यैव सम्बन्धित्वात् , तथापि वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्यापकत्वानभ्युपगन्तॄणां तत्र तादृशाभावाप्रसिद्धेरदोषतया कालिकसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वमते तेन सम्बन्धेन घटादिसाध्यकमहाकालत्वादिहेतावव्याप्तिरेव कल्पान्तरबीजतयोपदर्शिता । पाठान्तरम्—*

कालत्वादिहेतोरव्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वेन तत्राव्याप्तेश्च । नच तथा विषयितासम्बन्धेन प्रमेयसामान्यसाध्यके नित्यज्ञानत्वादिहेतावव्याप्तेरसम्भवात् कथं तदुक्तिसङ्गतिरिति वाच्यम्, साध्यप्रतियोगिकत्वेत्यनेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगित्वविवक्षणात्प्रमेयत्वविशिष्टघटविषयितातो घटत्वविशिष्टविषयिताया भिन्नत्वेन घटाद्यभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् । नचेश्वरज्ञानीयप्रमेयत्वविशिष्टघटविषयतायां तादृशत्रित्वावच्छिन्नस्य सत्त्वेन कथं तत्र घटाद्यभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यमिति वाच्यम्;– निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वेन यदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वस्य विवक्षणादीश्वरज्ञानीयतादृशविषयितायां प्रमेयत्वस्यापि निरूपकतावच्छेदकत्वेन घटत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वाभावेन घटाद्यभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् ; इत्थंच स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वेपि कालिकसम्बन्धेन घटादिसाध्यकस्थलेप्यव्याप्तिस्सम्भवति, प्रमेयत्वादिविशिष्टघटनिरूपितकालिकविशेषणतातो घटत्वविशिष्टघटनिरूपितकालिकविशेषणताया अभिन्नत्वेन कालिकसम्बन्धसामान्ये घटत्वपर्याप्तावच्छेदकत्वाभावेन घटाद्यभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य घटत्वे सत्त्वात, इदानीं प्रमेयघटः इदानीं घट इत्यादि प्रत्ययानामेकेनैव कालिकविशेषणत्वेनोपपत्तेः, निरूपकतावच्छेदकभेदेन तादृशसम्बन्धभेदस्यानभ्युपगमात्, अतः कल्पान्तरमनुसरति स्वरूपसम्बन्धेनेत्याहुः । तदसत ; तथासति स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वेपि नित्यज्ञानीयप्रमेयत्वविशिष्टपटनिरूपितविषयितातो नित्यज्ञानीयघटत्वविशिष्टनिरूपितविषयिताया अभिन्नत्वेपि क्षतिविरहेण विषयितासम्बन्धेन घटादिसाध्यके ईश्वरीयज्ञानमात्रवृत्तिहेतावव्याप्तेदुर्वारत्वात् । एतेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तोभयाभावस्य विवक्षणान्न घटवन्नित्यज्ञानत्वादित्यादावव्याप्तिः,

सम्बन्धेन घटादिसाध्यके ईश्वरीयज्ञानमात्रवृत्तिहेतावव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् , एतेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तोभयाभावस्य विवक्षणान्न घटवन्नित्यज्ञानत्वादित्यादावव्याप्तिः, तत्र घटत्वविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्ये पटप्रतियोगिकत्वाभावेन पटाभावस्यैव प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात, स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तित्वे तु घटवान्महाकालत्वादित्यादौ उक्तक्रमेण पर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकतया घटाभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणतया ऽव्याप्तिः, अतः कल्पान्तरानुसरणमित्यपि परास्तम् , उक्तस्थले साध्यनिरूपितविषयितासम्बन्धसामान्यान्तर्गतप्रमेयत्वविशिष्टघटनिरूपितविषयितायां घटत्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वाभावेन शुद्धघटत्वविशिष्टनिरूपितविषयितायाञ्च हेत्वधिकरणानुयोगिकत्वाभावेन साध्यनिरूपितविषयितासामान्ये उभयाभावस्य सत्त्वादव्याप्तेः ।

तस्मात्प्राचीनमते वृत्त्यनियामकविषयितादिसम्बन्धेन व्याप्त्यनभ्युपगमादुक्तस्थले ऽव्याप्त्यसम्भवात्कालिकसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वे घटवान्महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिः, अतः कल्पान्तरमनुसरति– स्वरूपसम्बन्धेनेत्यादिना ।

केचितु पूर्वकल्पे प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वसाध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वहेतुमद्यत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वैतत्त्रित्वावच्छिन्नाभावविवक्षणे घटवन्नित्यज्ञानत्वादित्यादौ नाव्याप्तिसम्भवः, पटत्वादिविशिष्टनिरूपितायां ईश्वरज्ञानानुयोगिकविषयितायां साध्यतावच्छेदकघटत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वविरहात् उपदर्शितत्रित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वेन पटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकत्वात् ; नच उक्तत्रित्वावच्छिन्नाभावविवक्षणे महाकाले घटवान्महाकालत्वादित्यादौ पटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यसम्भवेनाव्याप्त्यप्रसक्त्या कल्पान्तरानुसरणासङ्गतिरिति वाच्यम्, तथापि महाकालः प्रमेयवान् महाकालपरिमाणादित्यादौ प्रमेयत्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिककालिकसम्बन्धस्य घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकसम्बन्धानतिरिक्ततया घटत्वपटत्वाद्यवच्छिन्नाभावे

तादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य दुर्घटत्वात्, नहि रूपभेदेन एकैकवस्तुन एव कालिकसम्बन्धभेदः प्रामाणिकः, इदानीं प्रमेयः इदानीं घट इत्यादि प्रतीत्योरेकसम्बन्धावगाहित्वे बाधकाभावात्, तथाच यत्र कालिकसम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं तत्र मेयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं महाकालानुयोगिकत्वञ्चेति न नित्यावच्छिन्नाभावः; घटत्वावच्छिन्नविषयितातोऽन्यैव च प्रमेयत्वावच्छिन्नविषयिता, तयोर्वैलक्षण्यमन्तरेण घट इत्यादिज्ञानानां प्रमेय इत्यादिज्ञानवैलक्षण्यानिर्वाहात्, अतः प्रमेयवज्ज्ञानत्वादित्यादौ घटत्वावच्छिन्नाभावस्य नित्यावच्छिन्नाभावघटितोक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यानिर्वाहः; नच प्रमेयसाध्यकस्य व्याप्यवृत्तिसाध्यकतया तद्घटके व्याप्तौ प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशात् महाकालः प्रमेयवान् महाकालपरिमाणादित्यादौ नोक्तप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्त्यवकाशः, अतएवोक्तमव्याप्यवृत्ति किमपि व्यापकं न स्यादिति, तथाच कालिकविशेषणतया घटत्वावच्छिन्नसाध्यके दोषवारककल्पान्तरानुसरणं व्यर्थमिति वाच्यम्, व्याप्यवृत्तिसाध्यकेपि साध्यस्याव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशायामनुमितिनिर्वाहाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यविषयकव्याप्तिहेतुतायाः स्वीकरणीयतया तत्रापि प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशस्यावश्यकत्वात्; अन्यथा प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्याप्तिज्ञानस्य दुर्घटत्वात्, अव्याप्यवृत्ति किमपीत्यादेरव्याप्यवृत्तित्वेन ज्ञातं किमपि व्यापकं न स्यादित्यर्थः; वस्तुतस्तु एतत्क्षणान्यवृत्तित्वविशिष्टप्रमेयवान् कालपरिमाणादित्यादेरपि कालिकाव्याप्यवृत्तिसाध्यकतया तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशस्यावश्यकतया तत्रैवाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिः कल्पान्तरानुसरणबीजमित्याहुः। तच्चिन्त्यम्; ईश्वरज्ञानानुयोगिकप्रमेयघटत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यान्तर्गतायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्य च सत्त्वेन प्रमेयवन्नित्यज्ञानत्वादित्यादावपि घटत्वावच्छिन्नाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य दुर्घटतायाः उक्तरीत्या वारणासम्भवात्,

[दी] निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वं बोध्यम् ।

नच स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्य त्रित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितया विवक्षणात् प्रमेयघटत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयितायांच घटत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादिनानवच्छिन्नत्वात् तादृश विषयितायां उक्तत्रित्वावच्छिन्नाभावोऽक्षत एवेति वाच्यम् ;- एवंसति ईश्वरज्ञानस्य प्रमेयत्वादिसहितघटत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयितामादायैव तस्य सर्वनिर्वाहे शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितविषयितायाः तज्ज्ञानेऽप्रामाणिकतया शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके नित्यज्ञानत्वादिहेतौ शुद्ध घटत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यसत्त्वेनाव्याप्तेः, ईश्वर ज्ञानानुयोगिकविषयितासामान्ये शुद्धघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेण त्रित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वात् । अस्तुवा ईश्वरज्ञानेपि शुद्ध घटत्वावच्छिन्नविषयिता , तथापि घटत्वावच्छिन्नसाध्यके प्रमेयत्वसहित घटत्वेनैव यज्ज्ञानं तद्घटं विषयीकुरुते तादृश ज्ञानमात्रवृत्तिहेतुकस्थलेऽव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्, तद्घटविषयकेपि ज्ञाने तद्घटानधिकरणकालावच्छेदेन तद्घटाभावस्य सत्त्वात् तादृशाभावस्य च शुद्ध घटत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वंतज्ज्ञानानुयोगिकविषयितायां नास्तीति तत्रोक्तत्रित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणत्वात्।स्वरूपसम्बन्धेन-कालिकविशेषणतासम्बन्धेन। निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणे ति । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणेत्यर्थः । एवञ्च स्वावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तादृशप्रतियोगितासामान्यको यो धर्मः तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तद्धर्मावच्छिन्नविधेयकानुमित्यौपयिक

व्याप्तिरिति पर्यवसितम् । घटवान्महाकालत्वादित्यादौ समवायादिना घटाद्यभावीयप्रतियोगितैव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपिका प्रसिद्धा, तादृशप्रतियोगितासामान्ये कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावादेव निरुक्तोभयाभाववत्त्वमक्षतमिति लक्षणसमन्वयः ! धूमवान् वह्नेरित्यादौ संयोगादिना घटाद्यभावप्रतियोगितायां समवायादिना धूमाद्यभावप्रतियोगितायां च धूमत्वावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वेपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया अपि निरुक्तप्रतियोगितासामान्यान्तर्गतत्वेन तत्रोभयाभावासत्त्वान्नातिव्याप्तिः । धूमादिसमानाधिकरणस्य समवायादिना वह्न्याद्यभावस्य संयोगादिना घटाद्यभावस्य च प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वतादृशधर्मावच्छिन्नत्वयोरेकैकसत्त्वेप्येकैकाभावेन द्वित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः ।

यद्यपि तादृशाभावीयसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमात्रस्याभावनिवेशेपि सामञ्जस्यम् , इदं वाच्यं ज्ञेयत्वात् — इत्यादौ वाच्यत्वत्वावच्छिन्नभेदादिप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विरहमादाय प्रमेयसामान्यसाध्यके संयोगेन जन्यत्वविशिष्टघटादि हेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नभेदस्य संयोगसमवायकालिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य च हेतुमत्यसम्भवेपि विषयितासम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य ज्ञानमात्रवृत्तिहेतौ च संयोगसम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य तद्वति प्रसिद्ध्या तदीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायां उक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विरहमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवात् ; तथापि हेतुमति सर्वैरेव सम्बन्धैः साध्यं वर्तते नतु कस्यापि तादृशाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्व

[दी] समवायसम्बन्धेन प्रमेयसामान्याभावस्य सामान्यादौ सत्त्वात्प्रमेयत्वादेरप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् । अतएव समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वादिप्रतियोगिकत्वगुणाद्यनुयोगिकत्वोभयवत्त्वेपि

मिति भ्रमदशायामपि अनुमितेरानुभाविकतया तदानीञ्च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तादृशाभावप्रतियोगित्वज्ञानासम्भवात् तादृशविशेषितप्रतियोगिताधर्मिकसम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वाभावज्ञानस्यानुमितिहेतुता न सम्भवतीत्युभयाभावानुसरणम्। वस्तुतस्तु, अभावज्ञानज्ञानत्वान्यतमवान्योगिज्ञानत्वादित्यादौ वस्त्वव्याप्तिर्बोध्या, तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः । एवं निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्ये निरुक्तधर्मावच्छिन्नत्वाभावनिवेशे कालो घटवानित्यादावव्याप्तेरपरिहारो बोध्य इति ।

प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तदवच्छिन्नत्वमप्यसिद्धमिति शङ्कां परिहरति— **समवाये** ति । यद्यपि विषयतादावपि तदवच्छिन्नत्वप्रसिद्धिसम्भवः, तथापि विषयितादिनिष्ठतत्प्रकारकत्वादिरूपतदवच्छेद्यतायाः प्रतियोगितानिष्ठाया अन्यूनानतिरिक्तवृत्त्यगुरुधर्मनिरूपितविलक्षणावच्छेद्यतायाश्च एकजातीयत्वस्याप्रामाणिकत्वेनाव्याप्तिभयेन प्रतियोगितायां यादृशमवच्छिन्नत्वं तस्यैव लक्षणे निवेशः कार्य इत्यभिप्रायेण तादृशावच्छिन्नत्वस्यैव प्रसिद्धिर्दर्शिता । अन्यत्स्वयमूह्यम् ।

पूर्वकल्पे दोषान्तरमपि दर्शयति— **अत एवे** ति । पूर्वकल्पं परित्यज्य एतत्कल्पावलम्बनादेवेत्यर्थः । समवायस्योभयवत्त्वे हेतुः **एकत्वेने** ति । उभयवत्त्वेपी त्यनेन द्रव्यत्वाभावे हेत्वधिकरणगुणादौ

[दी] द्रव्यं जातेरित्यादौ वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि च नातिव्याप्तिरिति वदन्ति ।

उभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यासम्भवस्सूचितः। द्रव्यं जातेरित्यादाविति नातिव्याप्तिरित्यग्रिमेणान्वयः । यद्यपि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं प्रतियोगिनिरूपिततादृशसम्बन्धाननुयोगित्वम्, अधिकरणतानिवेशे तादात्म्येन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेः, तथाच समवायैक्यपक्षे गुणादेरपि द्रव्यत्वप्रतियोगिकसमवायानुयोगिता निष्प्रत्यूहैवेत्येतत्कल्पेऽपि समवायेन द्रव्यत्वाभावस्य लक्षणघटकत्वानिर्वाहः; तथापि स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वविशिष्टतादृशसम्बन्धनिरूपितविलक्षणानुयोगिताया एव निवेशनीयतया गुणादिनिष्ठसमवायानुयोगितायाश्च द्रव्यत्वीयत्वविशिष्टानिरूपितत्वेन न दोषः । वस्तुतः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यवच्छिन्नभेदो हेतुमद्विशेषणम्, एवञ्च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धाननुयोगिन्येव भेदाभ्युपगमात् समवायैक्यमतेऽपि समवायेन द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नभेदस्य गुणादावक्षतत्वात्, द्रव्यत्वाद्यभावस्य गुणादौ समवायेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यमव्याहतमेवेति । इदमत्रावधेयम्; समवायकालिकविशेषणताद्युभयसम्बन्धेन यत्र द्रव्यत्वादेः साध्यताकेवलसमवायादिना द्रव्यत्वादेर्हेतुता तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यान्तर्गतगगनानुयोगिकसमवायादौ उक्तोभयाभावासत्त्वेनातिव्याप्तिस्समवायभेदमतेऽपि दुर्वारा, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकरूपविशिष्टनिरूपितानुयोगितासामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धनिरूपितत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिनिष्ठत्वोभयाभावविवक्षणेन तादृशदोषवारणे च निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धनिरूपितत्वस्थाने निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वनिवेशेन द्रव्यं जातेरित्यादावतिव्याप्तिः शक्यते वारयितुमित्युक्तमिति ।

इदं त्ववधेयम् , स्वसमवायिसंयोगादिसम्बन्धेन यत्र लौहित्यादेः साध्यता तत्र सद्धेतावेतत्स्फटिकत्वादावुभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्य निवेशपक्षे स्फटिकाद्यनुयोगिकजपादिसंयोगे लौहित्यादिनिरूपितपरम्परासम्बन्धघटके साक्षाल्लौहित्यप्रतियोगिकत्वाभावेन हेतुमन्निष्ठसाध्याभावे प्रतियोगि वैयधिकरण्यं दुर्वारम् , साक्षात्परम्परासम्बन्धघटकसाधारणं तत्प्रतियोगिप्रति योगिकत्वं चानुगतं दुर्वचम् , तादृशस्य तस्य निवेशे अयोगोलका अनुयोगिकवह्निसंयोगादेरपि धूमादेः परम्परासम्बन्धघटकत्वसम्भवेन धूमादि प्रतियोगिकतया तन्निष्ठधूमाद्यभावेपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपपत्तेः, नच तादृशसंयोगे संयोगत्वपुरस्कारेण साक्षाल्लौहित्यप्रतियोगिकत्वविरहेपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकस्वसमवायिसंयोगत्वपुरस्कारेण तत्प्रति योगिकत्वं स्वीक्रियत इति वाच्यम्, मानाभावात्, समवायस्य तत्प्रति योगितयैव तद्घटितपरम्परायास्सम्बन्धतोपपत्तेः , किंचिद्रूपेणापि संयो गादेर्लौहित्यप्रतियोगिकत्वे संयोगादिना किंचित्समवायिनिरूपितत्व विशिष्टसंयोगादिना वा साक्षात्सम्बन्धात्मकेन स्फटिकादौ लौहित्यादि बुद्धेर्भ्रमत्वानुपपत्तेश्च, यादृशसम्बन्धे यत्प्रकारप्रतियोगिकत्वतद्विशे- ष्यानुयोगिकत्वोभयाभावस्तादृशसम्बन्धेन तत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानान्य ज्ञानस्यैव प्रमात्वात् , स्वसमवायिसंयोगे चोभयसत्त्वेनोभयाभावासत्त्वात् ; नच सम्बन्धभेदेन व्यापकताभेदात्स्वसमवायिसंयोगरूपपरम्परासम्बन्धेन यत्र साध्यता तत्र परम्पराघटकविशेष्यांशे स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकत्व मुपेक्ष्य स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकपरम्पराघटकविशेषणसमवायादिमत्प्रतियोगि कत्वस्यैवाभावो निवेशनीयः, परम्पराभिवृद्धावपि ईदृशरीत्योह्यमिति नानु पपत्तिरिति वाच्यम्;– यत्र कालिकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन घटादिकं साध्यं महाकालवृत्तित्वादिकं हेतुः तत्र कालिकसम्बन्धेन गगनादेरवृ त्तित्वपक्षे प्रतियोग्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् ; गगनादिनिरूपितस्य तादृशसामानाधिकरण्यरूपपरम्परासम्बन्धघटकविशेषणस्यकालिकसम्बन्धस्या

प्रसिद्धेः, विशेषणीभूतसम्बन्धं विशिष्यानिवेश्य निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिक सम्बन्धत्वेन तत्सम्बन्धं निवेश्य तद्घटप्रतियोगिकत्वनिवेशे कालिकविशेषणतात्वसमवेतत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन द्रव्यत्वादिसाध्यके द्रव्यवृत्तित्वादिहेतावतिव्याप्तिः, तत्र साध्यतावच्छेदकपरम्परासम्बन्धघटकविशेष्यीभूतसमवेतत्वांशे व्यभिचार निरूपकाधिकरणशब्दज्ञानाद्यनुयोगिकत्वद्रव्यत्वप्रतियोगिकसम्बन्धत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वसमवायवत्प्रतियोगिकत्वोभयसत्त्वेन द्रव्यत्वाभावासङ्ग्रहात् । हेत्वधिकरणानुयोगिकविशेष्यीभूतसम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिकत्वनिरुक्तप्रतियोगिप्रति-योगिकत्वोभयाभावस्य परम्परासम्बन्धघटकविशेषणांशे निवेशे स्वसमवायि समवेतत्वसम्बन्धेन जातिसाध्यकमेयत्वादिहेतावतिव्याप्तिः, तत्र तादृशसम्बन्धघटकविशेषणांशे तादृशसम्बन्धेन साध्याधिकरणहेत्वधिकरणव्यक्त्यनु-योगिकविशेष्यीभूतसम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिकत्वघटितोभयसत्त्वात्, व्यभिचारनिरूपकीभूतहेत्वधिकरणानुयोगिकविशेष्यीभूतसम्बन्धाप्रसिद्धेः साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वेनाभावान्तरस्यैव लक्षणघटकत्वात्; नच परम्परासम्बन्धघटकविशेष्यांशे हेत्वधिकरणानुयोगिकस्वपरम्परासम्बन्धघटक-विशेषणीभूतसम्बन्धवन्निरूपितत्वनिरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धवन्निरू-पितत्वानां त्रयाणामभावविशेषणान्न दोषः, गगनादिनिरूपितका-लिकसम्बन्धाप्रसिद्धावपि तन्निरूपिततादात्म्यविषयतादिसम्बन्धवन्निरूपि-तत्वप्रसिद्ध्या त्रित्वावच्छिन्नाभावसौलभ्यादिति वाच्यम्, — कालिकस्वरूपोभयसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन जन्यज्ञानादेः सा-ध्यत्वे व्यभिचारिणि कालवृत्तित्वादावतिव्याप्त्यापत्तेः, व्यभिचारनिरू-पकाधिकरणप्रळयत्वादिनिष्ठायामुक्तसम्बन्धघटकाधेयतायां कालिकसम्ब-न्धवन्निरूपितत्वसाध्यीयविषयतासम्बन्धवन्निरूपितत्वयोस्सत्त्वेनाधेयतासा-मान्ये दर्शितात्रित्वावच्छिन्नाभावासत्त्वेन साध्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिर्वाहात । प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे च नेयमनुपपत्तिः, हेत्वधिकरणस्फटिकादिनिष्ठस्य समवायादिना प्रतियोगिव्यधि

करणस्याभावस्य समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया स्वसमवायि संयोगादिरूपपरम्पराया अवच्छेदकत्वाभावेनोभयाभावाक्षतेः । नच स्वसम वायिसमवायादिसम्बन्धेन घटरूपादिसाध्यके समवायादिना घटादि हेतावव्याप्तिः, तत्र किंचित्समवायिनिरूपितत्वविशिष्टस्वसमवायादिसम्ब- न्धावच्छिन्नायां हेतुमत्कपालादिनिष्ठसाध्याभावप्रतियोगितायां समवायि समवायरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसत्त्वात्, नहि तत्र दर्शित प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धयोः शरीरवैलक्षण्यं किमपि शक्यते वक्तुम्, स्वांशस्य सम्बन्धाप्रवेशादितरांशस्याविशे षात् ; इयांस्तु विशेषः, दर्शितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य सम्बन्धतया भाने प्रथमसमवायविषयताप्रकारतानिरूपिता, द्वितीयसमवायविषयता विशेष्यता निरूपिता, उक्तप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य सम्बन्धतया भाने द्वितीयसमवायविषयतैव प्रकारताविशेष्यतोभयनिरूपितेति, स चानुप युक्त एवेति वाच्यम्,– परम्परासम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य हि प्रतियोगिता वच्छेदकसम्बन्धता परम्पराघटकयावद्वस्तुषु विशेष्यविशेषणभावापन्नेषु पर्याप्ता, विशिष्टसाक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य तु तादृशसम्बन्धता विशेष्य एव पर्याप्ता, विशेषणं तु सम्बन्धविधया अवच्छेदकतायामवच्छेदक मेव, नतु तदन्तर्भावेन सम्बन्धविधया प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य पर्याप्तिः, ईदृशरीत्यैवाभाववैलक्षण्यनिर्वाहात् ; तथाच परम्परासम्बन्धेन यत्र सा ध्यता तत्र परम्परापर्याप्तावच्छेदकताकत्वरूपं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा वच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्, उक्तस्थले चाधिकरणविशेषणीभूतसमवायस्य प्रतियोगितावच्छेदकतायामेवावच्छेदकतया प्रतियोगितायां तदन्तर्भावेन पर्याप्तावच्छेदकताकत्वाभावादिति दिक् । *

---

* ननु प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे विषयितादिवृत्त्यनियाम कसम्बन्धेन साध्यताया सद्धेतावव्याप्तिः, तादृशसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वा

संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेपि वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिरिति योजना । अयम्भावः, प्रत्येकसंयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेण वह्निधूमोभयवान् धूमादित्यत्र संयोग सम्बन्धसामान्ये वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वात् तादृशोभयत्वावच्छिन्नाभावोपि संयोगेन प्रति

अभावप्रतियोगितायामनवच्छेदकत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धेः; नच तादृशसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि प्रतियोगितावच्छेदकतायामेव तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रसिद्धिः, प्रतियोगित्वतदवच्छेदकत्वनिष्ठावच्छिन्नत्वयोः भिन्नत्वेप्येकजातीयतया तादृशानुगतरूपेणैव निवेशात्, इति वाच्यम्, तथासति तादृशसम्बन्धेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेः, प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावीयान्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य चाप्रसिद्धत्वेन तादृशप्रतियोगितासामान्ये उभयाभावसत्त्वादिति चेत्? नैवम्—प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतासामान्ये उभयाभावस्य विवक्षितत्वात् । विषयितादिसम्बन्धेन साध्यतायां सद्धेतौ तत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकाभावोपि न प्रतियोगितावच्छेदकताघटकतत्सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणहेत्वधिकरणकः, व्यभिचारिणि तादृशाभावोपि तादृश इति तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायामुभयसत्त्वेन नातिव्याप्तिः । वह्निमान् धूमादित्यादौ संयोगादिना घटादिमदभावः समवायादिना वह्निमदभावश्च लक्षणघटकः तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायां चोभयाभावसत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यताऽभावोपि तादृश इति तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायामुभयस्यैव सत्त्वान्नातिव्याप्तिः [illegible] स्वयमूह्यम् । (इति पाठान्तरम् ।)

योगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वमधिकरणतया लक्षणघटक इत्यव्याप्तिस्स्यात्, अतः संयोगेनोभयसाध्यकस्थले प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं परित्यज्य प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वमेव निवेशनीयम्, तथाच वह्नि धूमोभयवान् वह्नेरित्यादावपि वह्निधूमोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकतया पूर्वकल्पेऽतिव्याप्तिस्स्यादिति ।

अथ साध्यतावच्छेदकादिभेदेन चेद्व्याप्तिपदार्थभेदः तदैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वपरित्यागः स्थलविशेषे सम्भवति, तथा च साधनभेदेनापि तुल्ययुक्त्या तद्भेदाद्धूमरूपहेतुकवह्निधूमोभयात्मकसाध्यघटितव्याप्तिपदार्थप्रसिद्धिनिर्वाहाय तच्छरीरे प्रतियोगिताश्रयवैयधिकरण्यनिवेशनस्य वह्निहेतुकतदुभयसाध्यकस्थले कथमतिव्याप्तिप्रसञ्जकत्वमिति चेत्? यथा संयोगसामान्ये द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाभावनिश्चयदशायामपि धूमेन वह्निधूमोभयानुमितिर्भवतीति प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभावविषयकं ज्ञानं धूमलिंगकतादृशोभयानुमितिजनकमङ्गीक्रियते तथा तादृशनिश्चयदशायां सकलवह्निमतामेव धूमवत्त्वमिति भ्रान्तानां वह्निहेतुकतदुभयानुमितिरप्यनुभवसिद्धेति तत्रापि प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभावविषयज्ञानमेवानुमितिजनकं वाच्यम्, तथाच तद्धेतुकतत्साध्यकानुमितिजनकज्ञानस्य प्रमात्वप्रसङ्ग इत्येवातिव्याप्त्यर्थः; एवं यथा वह्निधूमोभयत्वेनोभयं धूमव्यापकमिति वाक्याद्यथोक्तनिश्चयदशायां शाब्दबोधो जायते तथा वह्निधूमोभयत्वेनोभयं वह्निव्यापकमिति अनाप्तोक्तवाक्यादपि योग्यताभ्रमाच्छाब्दबोधः सर्वजनानुभवसिद्ध इति प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वमेव तत्र शाब्दधीविषयः स्वीकरणीयः, तथाच तद्विषयकधियः प्रमात्वेन तादृशवाक्यस्य प्रमाणतापत्तिरित्यपीति । वह्नेरित्यत्र धूमादिति नातिव्याप्तिरित्यनन्तर अव्याप्तिर्वेति पाठं केचित्कल्पयन्ति, यथासंख्येन च स्थलद्वयेऽतिव्याप्त्यव्याप्ती योजयन्ति ।

इदमत्रावधेयम् ; घटद्वयवद्भूतलमित्यादौ द्वित्वोपलक्षितघटादिवैशिष्ट्यं तद्विशिष्टवैशिष्ट्यं वा भासते? आद्ये एकघटादिमत्यपि तत्प्रसङ्गः; नच द्वित्वोपलक्षितस्यापि व्यक्तिद्वयस्यैव वैशिष्ट्यद्वयं तत्र भासत इति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, एकस्मिन्नपि धर्मिणि भेदभ्रमेण द्वित्वभ्रमात् तत्प्रकारकप्रतीतौ उभयभानानियमात् ; तादृशबुद्धे द्वित्वविशिष्टाभावज्ञानविरोधितानुपपत्तिश्च, विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्यैव विशिष्टाभावबुद्धिविरोधित्वात् ; द्वितीये संयोगसंसर्गकतादृशज्ञानमात्रस्यैव भ्रमत्वापत्तिः, संयोगरूपवैशिष्ट्ये द्वित्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वस्य बाधात्; तस्मात् द्वित्वादिविशिष्टप्रतीतौ संयोगमात्रं न सम्बन्धः, अपितु द्वित्वावच्छिन्ननिरूपिता संयोगावच्छिन्नाधिकरणतैव, अधिकरणता च पदार्थान्तरं अधिकरणस्वरूपं वा, उभयथैव निरूपकभेदेपि निरूपकतावच्छेदकद्वित्वस्यैक्यात् तदैक्येन संयोगप्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकताया द्वित्वेऽनुपपत्तिरित्युपेयम्, एवञ्च वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नसाध्यके संयोगावच्छिन्नाधिकरणताया एव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वात् तत्र चोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसत्त्वान्नातिव्याप्तिप्रसक्तिः ; अन्यथा द्वितीयकल्पेपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाननुयोगिकत्वानिवेशात् उभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसंयोगाप्रसिद्ध्या संयोगेनोभयत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिणि तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया लक्षणाघटकत्वेनातिव्याप्तेर्वज्रलेपत्वात् ।

वस्तुतस्तु पर्वतो वह्निमानित्यादावपि संयोगावच्छिन्नाधिकरणतैव सम्बन्धो नतु संयोगमात्रम्, अन्यथा पर्वतो वह्निमानित्यत्रेव पर्वते वह्निरित्यत्रापि संयोगमात्रस्यैव तथात्वापत्त्या अविशेषप्रसङ्गात् ; तादृशप्रतीत्योर्विशेषाय प्रथमायां संयोगो द्वितीयायां तदवच्छिन्नाधेयता संसर्ग इत्युपेयते किंवा प्रथमायां संयोगावच्छिन्नाधिकरणता द्विती

याश्च संयोगः तथेत्यत्र विनिगमकस्य दुर्लभत्वात्; नच तादृश प्रतीत्योस्संसर्गांशेऽविलक्षणत्वेपि विशेष्यविशेषणभावभेदाद्वैलक्षण्योपपत्ति सम्भव इत्युभयत्रैव संयोगमात्रस्य सम्बन्धतास्त्विति वाच्यम्,-तावता पर्वतो वह्निमान् वह्नौ पर्वत इत्यनयोः पर्वते वह्निः पर्वतवान् वह्निरित्यनयोश्च प्रतीत्योर्वैलक्षण्यानिर्वाहात्! नचैवं रूपवानित्यादावपि समवायावच्छिन्नाधारतैव सम्बन्धस्स्यात्, नतु समवायः, उक्तयुक्तेरविशेषादिति वाच्यम्;— समवायातिरिक्तसमवायावच्छिन्नाधारतानभ्युपगमात् ।

अथ समवायावच्छिन्नाधारतायाः समवायरूपत्वे समवायावच्छिन्नाधेयताऽवश्यमतिरिक्ता स्वीकरणीया, अन्यथा रूपवान् घटः घटे रूपमिति प्रतीत्योः संसर्गवैलक्षण्यानुपपत्तेः, तथाच समवायावच्छिन्नाधेयता आधारता वा अतिरिक्तेत्यत्र विनिगमकं दुर्लभमिति समवायातिरिक्ताधारतासिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति चेन्न;— घटानुयोगिकरूपप्रतियोगिकसम्बन्धो रूपानुयोगिकघटप्रतियोगिकसम्बन्धश्च परस्परं विलक्षण एव, अन्यथा दर्शितस्थले संसर्गवैलक्षण्यानिर्वाहादिति सत्यम्, तत्र चाधारानुयोगिकः सम्बन्ध एव समवाय इति परिभाषितः, न त्वाधेयानुयोगिकः, सत्वाधेयतेत्येव परिभाष्यते, तत्र को विनिगमकानुयोगः! * एकानुयोगिकसंयोगद्वयप्रतियोगितयोः प्रत्येकमुभयत्वावच्छिन्नत्व

---

* [अधिकपाठः]— नचैवं संयोगिन्यपि संयोग एवाधारतास्तु, सचानुयोगितासम्बन्धेनाधारपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति संयोगस्य द्विष्ठत्वेपि नाधेये तद्व्यवहार इति वाच्यम्, संयोगीयसमवायातिरिक्ताया आधेयव्यावृत्तानुयोगितायाः स्वीकारे तस्या एव संयोगिनिरूपिताधारतात्वोपगमेनातिरिक्ताधारताया निष्प्रत्यूहत्वात्; नच तत्र संयोगिप्रतियोगिकत्वं कल्पनीयमिति गौरवम्, भवन्मतेपि संयोगे तत्समवेतत्वातिरिक्तस्य त—

विरहेपि तदुभयत्वेनोभयत्वावच्छिन्नत्वोपगमान्न संयोगेनोभयसाध्यके ऽतिव्याप्तिरित्याहुः।

प्रतियोगित्वावच्छेदकत्वादेः स्वरूपसम्बन्धरूपतया सम्बन्धत्वेन तन्निवेशे सम्बन्धत्वस्य नियमघटिततया अनवस्थेत्याशङ्कां निर-

---

स्प्रतियोगिकत्वस्य कल्पनीयतया साम्यात्, अन्यथा भूतलादेः स्वसमवेतघटादिसंयोगानुयोगितया स्वाधारतापत्तेः । एतेन संयोगस्याधेयतापि संयोग एव, प्रतियोगितासम्बन्धेन तस्याधेयपदप्रवृत्तिनिमित्ततया नाधारे तद्व्यवहार इत्यपि निरस्तम्; आधेयनिष्ठाधारव्यावृत्तपदार्थान्तर कल्पनाया आवश्यकत्वात्, आधाराधेययोः संयोगानुयोगित्वप्रतियोगिकत्वकल्पने विपरीतकल्पनायामपि बाधकाभावाच्चेति दिक् ।

* [अधिकपाठान्तरम्।] नचैवं संयोगिन्यपि संयोग एवाधारतास्तु, स चानुयोगितासम्बन्धेनाधारपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति समवायवत्संयोगस्यापि सम्बन्धत्वं दुर्वारम्, सचानुयोगिन्येव धर्मस्य विशिष्टबुद्धिनियामकः, अतस्संयोगसंसर्गकस्य घटो भूतलवानित्यादिबुद्धेर्न प्रमात्वम्; भूतले घट इत्यादिबुद्धौ च स्वविशिष्टसंयोगप्रतियोगिकत्वं धर्मे धर्मिसंसर्गतया भासते इति वाच्यम्;- संयोगो धर्म एव धर्मिणस्संसर्गः, धर्म एव तदनुयोगित्वम्, धर्मिणि तत्प्रतियोगित्वमेवेति भूतले घट इत्यादावेव संयोगस्य सम्बन्धतया भानम्, घटवद्भूतलमित्यादौ तु स्वनिष्ठसंयोगप्रतियोगित्वं धर्मिणि धर्मसम्बन्ध इत्यन्यदापि सुवचत्वेन विनिगमनाविरहात् । तस्मात्संयोगेन धर्मत्वधर्मित्वयोरेव धर्मधर्मिसम्बन्धता, तयोश्च संयोगावच्छिन्नत्वेन सम्बन्धान्तरेण धर्मधर्मिभावाद्वैलक्षण्यं गुरुमते, समवेतसमवायिनोरपि धर्मधर्मिभाव एव विशिष्टधीविषयः, तन्मतेऽतीन्द्रियतया समवाय एव न तथेति मिश्राः । समवायस्य धर्मिग्राहकग्राह्यतया तस्य धर्मिस्वरूपत्वसम्भवेन अतीन्द्रियसमवायस्य धर्मिनिष्ठत्वस्य कल्पने गौरवं बोध्यमिति दिक् ।

[दी] प्रतियोगित्वादिश्च स्वरूपसम्बन्धविशेषः, न सम्बन्धत्वेन निविष्टः । सामानाधिकरण्येपि सम्बन्धस्संयोगत्वादिनैव निविशते । दर्शितश्च नियमाघटितमपि सम्बन्धत्वम् ।

स्यति – प्रतियोगित्वादिश्चे ति । सम्बन्धविशेषोपि न सम्बन्धत्वेन लक्षणघटकः अपितु प्रतियोगितात्वादिना कुत्रचित्सम्बन्धविधया स्वरूपत एवेत्यर्थः । ननु सामानाधिकरण्यं तत्सम्बन्धिसम्बन्धित्वं तत्र च सम्बन्धत्वेनैव सम्बन्धनिवेश इत्याशङ्कयाह– सामानाधिकरण्येपी ति । संयोगत्वादिनैवे ति । साधनतावच्छेदकादिभेदेनेव सम्बन्धादिभेदेनापि व्याप्तिभेदस्येष्टत्वादिति भावः । साध्यसामानाधिकरण्यशरीरे साध्यवत्संयुक्तत्वादिरूपे हेतोः सम्बन्धस्य प्रकारतया तस्यैव संयोगत्वादिना निवेशः, साध्यसम्बन्धस्य च धर्म्यंशे तत्संसर्गविधयैव लाघवेन निवेशात् तस्य स्वरूपत एव निवेशः सम्भवति, नात्यतिरिक्तस्यापि संसर्गतया भाने स्वरूपतोपि तदुपगमादित्यवधेयम् । सम्बन्धत्वनिवेशेपि च न क्षतिरित्याह— दर्शितश्चे ति । नियमाघटित मिति । तत्प्रतियोगिकत्वविशेष एव तदीयसम्बन्धत्वं नतु तद्विशिष्टबुद्धिनियामकत्वम्, अतीन्द्रियसम्बन्धे जनकत्वरूपनियामकत्वासम्भवात्, तत्प्रतीतिविषयत्वरूपनियामकत्वनिवेशे व्याप्तेरेवानन्तर्भावात्प्रमेयमात्रेऽतिप्रसङ्गाच्च; नच विशेष्यतान्यतत्प्रकारतानिरूपितविषयताया विवक्षणीयतया नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, एवमपि संयोगादिना द्रव्यत्वादिभ्रमविषयतामादाय तस्यापि तत्सम्बन्धत्वापातात; नच विषयतयां प्रमाप्रतियोगिकत्वनिवेशान्नायमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, प्रमात्वस्य तत्सम्बन्धानुयोगिविशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वरूपतया सम्बन्धत्वघटितत्वात्; एवं तदनुयोगिकत्वविशेष एव तत्र सम्बन्धत्वमिति भावः । इत्थञ्च सामान्यतस्सम्बन्धघटितं साध्यव-

[दी] अभावत्वं च इदमिह नास्तीदमिदं न भवतीति प्रतीतिनियामको भावाभावसाधारणस्स्वरूपसम्बन्धविशेषः, अतो नाभावसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः ।

सम्बद्धत्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्यं साध्यवदनुयोगिकप्रतियोगित्वं प्रतियोगितासम्बन्धेन साध्यवदनुयोगिकवत्त्वं वा, तच्च संयोगत्वादिना तद्घटितसाध्यवदनुयोगिकसंयोगप्रतियोगित्वादिरूपालघुशरीरमिति तदेव व्याप्तिघटकं वाच्यम्, अतिप्रसङ्गस्य व्यापकतायां विशिष्यसम्बन्धनिवेशेनैव वारणसम्भवात् । हेतौ साध्यवदसंयुक्तत्वादिनिश्चयदशायां संयोगादिना पक्षे हेतुमत्तानिश्चयस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकताया अग्रे वक्तव्यतया तत्रानुमित्यापत्त्यनवकाशादिति सूचितम् । अभावत्वं चेदत्र भावभिन्नत्वं तदा प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्व ताद्दशसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावनिवेशपक्षे दैशिकविशेषणतया घटत्वाभावादिसाध्यके व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः, ताद्दशसम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य घटत्वादिरूपतया भावभिन्ननिरूपितप्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्व घटत्वाभावत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्याक्षतत्वादित्याशङ्कां निरस्यति— अभावत्वं चेति । इदमिह नास्ति इदमिदं न भवतीति । द्विविध प्रतीतिकथनेनाभावत्वस्य संसर्गाभावान्योन्याभावोभयसाधारण्ये प्रमाणमुपदर्शितम् । तस्यान्योन्याभावसाधारण्यविरहेऽभावान्तरप्रतियोगितासामान्ये तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहेण तेन सम्बन्धेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । भावाभावसाधारण इति । भावेनापि घटे घटत्वाभावो नास्ति घटो न घटभिन्न इति प्रतीतेर्जननादिति भावः । तदवच्छिन्ने चाभावपदस्य रूढिशक्तिः परिभाषैव वा, अतो न भावोऽभाव इत्यत्र यवव्युत्पत्त्या तद्धर्मप्रत्ययेपि न क्षतिः । स्वरूपसम्बन्धविशेष इति ।

अभावे तत्स्वरूपप्रतियोगितानिरूपितानुयोगित्वनामा सम्बन्धविशेष इत्यर्थः । न चाभावत्वस्य स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेऽननुगमादनुगतप्रत्ययानुपपत्तिः, तदनुगमकरूपान्तराभ्युपगमात् , पदार्थान्तरत्वेपि निरूपकभेदेन सम्बन्धान्तरवत्तद्भेदस्यावश्यकतया अनुगमकरूपान्तरापेक्षणात् । यत्तु प्रतियोगिनिरूपितसम्बन्धानामननुगमेपि प्रतियोगिधर्मितावच्छेदकस्य नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्ताखण्डधर्मान्तरस्य सत्त्वात् पटो नास्ति घटो नास्तीत्याद्यनुगतप्रमितिनिर्वाह इति ; तन्न साधीयः, घटादौ घटाभावादेः कालिकादिसम्बन्धस्यापि स्वरूपतया तत्संसर्गकप्रतीतितो घटाभावो नास्तीत्याद्यनुयोगितासंसर्गकप्रतीतेर्वैलक्षण्याय संसर्गतावैलक्षण्यावश्यकतया संसर्गतावच्छेदकधर्मविशेषस्वीकारस्य तन्निर्वाहकस्यावश्यकत्वाचेनानुगतीकृतानुयोगिताया एव संसर्गतावद्धर्मितावच्छेदकताया अपि सम्भवेनाभावनिष्ठाखण्डधर्मान्तरे मानाभावात् , नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्तताया अपि तस्यामेवोपगमात् ।

अथ नास्तीत्यादावनुयोगितारूपसम्बन्धविशेषप्रकारेण भावभानोपगमे तदंश एव स्वनिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रतियोगिनः प्रकारत्वसम्भवादभावांशे तत्सम्बन्धेन प्रतियोगिनो भाने मानाभावादनुयोगितायाः सम्बन्धत्वमेव न सिद्ध्येदिति चेन्न ;— मण्याद्यभावस्य दाहादिहेतुतायां मण्यादिरूपप्रतियोग्यवच्छिन्नानुयोगिताविशेषस्यावच्छेदकत्वापेक्षया अनुयोगितासम्बन्धेन मण्यादेस्तथात्वे लाघवेन तत्सम्बन्धतासिद्धेः । नचोभयाभावादिवारणाय मणित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगिता मण्यादेः सम्बन्धो वाच्यः, तथाच तादृशानुयोगितायाः स्वाश्रयतासम्बन्धेनावच्छेदकत्वेपि गौरवमिति वाच्यम् , उभयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगिताया मणित्वादिविशिष्टसम्बन्धताविरहात्, शुद्धानुयोगितासम्बन्धेनैव मणित्वादिविशिष्टस्योभयत्वावच्छिन्नाभावव्यावर्त्तकतासम्भवेन तादृशानु-

[दी] तदपि वा नोपादेयम्, प्रयोजनविरहात्। विषयतातत्त्वादेवत्प्रतियोगित्वाधिकरणत्वतत्त्वसम्बन्धत्वादयोप्यतिरिक्ता एव पदार्था इत्येकदेशिनः।

इति दीधितौ सिद्धान्तलक्षणम्।

———(*)———

योगितात्वेन सम्बन्धतानुपगमात्। नच तादृशस्य विशिष्टमणित्वाद्यवच्छिन्नाभावव्यावर्तकता न सम्भवति, विशिष्टमणित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगितायामप्यधिकं त्वित्यादिन्यायेन मणित्वादिविशिष्टनिरूपितत्वसत्त्वेन तस्या अपि तत्सम्बन्धत्वादिति वाच्यम्,— कारणतावच्छेदकता पर्याप्त्यधिकरणपरिसमाप्तप्रतियोगिताकसम्बन्धिन एव कारणतया मणिर्नास्तीत्याकारकशुद्धमणित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकप्रतीत्यविषयविशेषणान्तरसहितमणित्वाद्यवच्छिन्नाभावनिष्ठतादृशमणित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितसम्बन्धे च शुद्धमणित्वादिविशिष्टपरिसमाप्तप्रतियोगिताकत्वविरहेण तादृशाभावव्यावर्तनसम्भवात्। एतेन विशिष्टमणित्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणाय शुद्धमणित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन हेतुता वाच्या, शुद्धमणित्वाद्यवच्छिन्नत्वञ्च मणित्वाद्यन्यधर्मानवच्छिन्नत्वम्, तदपि यदि तादृशधर्मावच्छेद्यत्वत्वावच्छिन्नाभावस्तदा किंचिद्विशिष्टतादृशावच्छेद्यत्वत्वावच्छिन्नाभावमादायातिप्रसङ्ग इति शुद्धतादृशधर्मावच्छेद्यत्वत्वावच्छिन्नाभाव एव निवेशनीयः, शुद्धतादृशावच्छेद्यत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वमपि तदतिरिक्तानवच्छिन्नत्वमिति विशेषणानवस्थाप्रसङ्ग इत्यपि निरस्तम्। इत्यलमप्रस्तुताधिकजल्पनया।

तदपि—तादृशाभावत्वमपि। **नोपादेयम्**— हेतुसामानाधिकरण्यांशे विशेषणतया न निवेशनीयम्। **प्रयोजनविरहा** दिति। स्वावच्छेदकविशिष्टानधिकरणहेतुमन्निष्ठत्वमात्रपुरस्कारेणाभावं निवेश्य तदीयत्वेन प्रतियोगितानिवेशादेव सर्वसामञ्जस्यादिति भावः। प्रसङ्गात्प्रतियोगित्वादीनामपि पदार्थान्तरत्वं व्यवस्थापयति— **विषयते** ति। तत्त्वम्—

विषयतात्वम् । प्राचीनैकदेशिभिर्विषयताया अतिरिक्तपदार्थत्वोपगमात् दृष्टान्तत्वेन तदुपन्यासः । यथा विषयतायाः विषयरूपत्वे द्रव्यत्वा वच्छिन्नघटविषयकज्ञानाद्धटत्वावच्छिन्नताद्विषयकज्ञानस्य विषयतावैलक्षण्य विरहादवैलक्षण्यापत्तिः; नच द्रव्यत्वघटत्वयोरपि तत्र विषयतया तद्वै- लक्षण्यादेव वैलक्षण्यमिति वाच्यम्, तावतापि द्रव्यत्वेन घटविषयका द्धटत्वेन च पटविषयकाज्ज्ञानाद्धटत्वेन घटं द्रव्यत्वेन पटमवगाहमानस्य ज्ञानस्य वैलक्षण्याद्युपपादानस्याशक्यत्वात्, ज्ञानस्वरूपत्वे घटपटावित्यादि समूहालम्बनीयघटपटादिविषयतानामभिन्नतापत्त्या तादृशज्ञानस्य घटत्वा- वच्छिन्नपटादिनिष्ठविषयताशालितया भ्रमत्वापत्तिः, ज्ञानविषयोभयरूपत्वे च जातिमान् घट इत्यादिसमूहालम्बनज्ञानीयघटत्वादिविषयताया वैचि- त्र्यानुपपत्तिः—ज्ञानविषययोरविशेषादिति जातिमानित्याद्याकारिकैकविधघट त्वादिविषयताशालिज्ञानात्तादृशबुद्धेर्विलक्षणाकारता न स्यादित्यादियुक्त्या विषयताया विषयादिभेदभिन्नविषयतानामननुगमकतया च विषयतात्वस्या तिरिक्ततासिद्धिः,- तथा प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वे घटादिनिष्ठानां घटत्वद्रव्यत्वादिरूपविभिन्नधर्मावच्छिन्नानां संयोगसमवायादिरूपविभिन्न- सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानां अवैलक्षण्येनाभाववैलक्षण्यानुपपत्तिः, अभाव स्वरूपत्वे घटाद्यभावीयघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वात्किंचिद्विशिष्टघटाभावा भावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितान्नामवैलक्षण्यापत्तेः, घटत्वादेः प्रतियोगि त्वादिन्यूनवृत्तितया तदवच्छेदकत्वानुपपत्तेः, घटाद्यभावस्य पटादिसाधा रण्येन पटादेरपि तत्प्रतियोगितापत्तेश्चेत्यादियुक्त्या प्रतियोगित्वमप्यति रिक्तं सिद्ध्यति; एवमधिकरणत्वं नाधिकरणस्वरूपमाधेयस्वरूपं वा, भूतले घटसंयोगदशायामिव परस्परासंयुक्तघटभूतलसत्त्वदशायामपि इदानीं भूतल घटवदित्यपि प्रत्ययप्रसङ्गात्, संयोगरूपत्वे आधेयत्वस्यापि तुल्ययुक्त्या तद्रूपतया आधारत्वाधेयत्वयोरभेदप्रसङ्गेन वैपरीत्येनाधाराधेयभावप्रत्यय प्रसङ्गादिति, तदप्यतिरिक्तः पदार्थः । सम्बन्धत्वमपि क्लृप्तपदार्थान्त र्भावेन दुर्वचमिति पदार्थान्तरमेवेति भावः । आदिपदादभावत्वादिपरिग्रहः ।

इदन्तु बोध्यम्, अभावत्वं प्रतियोगित्वान्नातिरिच्यते, तदभावस्य तत्प्रति योगित्वनियमात् ; नचैवं घटादेर्घटादिभेदाभावत्वापत्त्या घटादिमति भूतले घटभेदो नास्तीत्यादिप्रतीत्यापत्तिरिति वाच्यम्, संसर्गावच्छिन्न प्रतियोगिताया एवाऽभावत्वरूपत्वोपगमात् , घटादिभेदस्य घटत्वाद्यत्यन्त भावसमनियतत्वेन तदभिन्नतया घटत्वादौ तदीयसंसर्गावच्छिन्नप्रति योगितासत्त्वात्तेनैव तदभावप्रत्यायनात् । , नचैवमपि घटभेदादेः घटा द्यभावत्वानुपपत्तिः, तदप्रतियोगित्वादिति वाच्यम् , अत्यन्ताभावत्वात्म कानुयोगिताविशेषस्यैव प्रतियोगितानतिरिक्तत्वोपगमादिति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायगदाधरभट्टाचार्यविरचितायां
अनुमानदीधितिटिप्पण्यां सिद्धान्तलक्षणम् ॥

